

Бут
Харч

Торис Харчук

З РОЗДОРІЖЖЯ

Борис Харчук

З РОЗДОРІЖЖЯ

ПОВІСТЬ

420122

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ — 1958

В повісті Б. Харчука «З роздоріжжя» розповідається про становлення характеру молодого людини і боротьбу нового з старим в умовах Радянської влади на звільненій Волині.

Борис Микитович Харчук народився в 1931 році в селі Лози на Тернопільщині. В 1954 році закінчив Полтавський педінститут. Зараз працює на комсомольській роботі.

Член КПРС з 1957 року.

В періодичній пресі почав друкуватися з 1950 року. Перша книга «Йосип з гроша задачі» вийшла у видавництві «Молодь» в 1957 році. Повість «З роздоріжжя» — друга книга молодого письменника.

Сонце ще не зійшло, а Юхим Марчук вже наближався до містечка. На старовинному цвинтарі, шугаючи з липи на липу, безперестанку крижало гайвороння.

— Тьху, ніби на погибіль чи війну лементують... кричать, нечисті,—невдоволено буркнув до себе.— Розплодилося...

Цвинтарів — два. Вони обабіч шляху. Ліворуч — католицький, який під час останньої війни зовсім таки винищили; праворуч — наш, православний.

Юхим окинув спідлоба руїни католицького. На ньому не лише деревини, а й пенька не

лишилось, бо викорчували. Склепи без дверцят, кам'яні плити розкидані; то там, то сям похилені хрести. Чорніє лише високим шпилем, як і колись, мармуровий пам'ятник і самому Яремі Вишневецькому, і його потомкам. Про це галасливо говорить висічений, в позолоті напис. Юхим пам'ятає, з якими почестями відкривали пам'ятник. Жарти сказати, з'їхалися тоді осадники-улани чи не зі всього воєводства Волинського, а високе панство — певно, зі всієї Польщі.

«То були часи, пся крєв», подумав Юхим. Махнув з досади правицею і знов до ворон:

— Заціпило б, нечисті. Невистачає одного цвинтаря на вас?

Гайвороння криче.

— Тьху, ще раз тьху на ваші дурні голови!

Постояв трішки навпроти пам'ятника Вишневецьким, але не карабкався до нього на пагорбок, не помацав, чи міцно тримається, як робив це кожного разу, коли випадало шкандибати мимо. Рушив з місця і попрямував у містечко, яке притулилось внизу, у видолинку.

«Гм... як-то воно на білому світі ведеться. За Вишневецькими давно закуріло. Ні слуху ні духу від них, а містечко Вишнівцем називається», міркував собі.

Люди щойно почали стікатися на базарну площу: ще дуже рано.

Юхим прочовгав раз, удруге повз газетний кіоск.

«Де вона, ота крамарка, — вертілося в його голові.— За що їй тільки гроші платять?»

Йому здалося, що начебто хтось слідкує за ним, підстерігає його. Хіба ж не дивина в ран-

ню-рань стовбичити біля кіоска, та ще газетного? Юхим не міг відігнати надуманого підозріння. Завернув по бруку вправо, обігнув базар.

Кіоск — зачинений.

Не знайшов нічого ліпшого, як примоститися на лаві в молодій тополиній алеї і чекати. Брало нетерпіння. Скрутив чималу цигарку, не розсипавши й крихітки тютюну, затягнувся.

— Чому не відчиняє? — лаяв уголос кіоскера.

Люди вже натовпами поспішали на базар. Не помічав їх. Пихкотів цигаркою, докуривши її до самісінького кінця і мало не обпікши пальців. Смикав чорного вуса.

Вуха різала весела музика.

Там вороння, тут гучномовець — не міг слухати. А коли передали, що зараз рівно вісім годин,— не повірив. Розстібнув піджака і пихато витягнув з бокової кишені жилетки годинника на товстому ланцюжку. Клацнула кришка, і він побачив, що мала стрілка стоїть рівно навпроти цифри шість, а велика трішки хитнулась до одиниці. Правильно рахують час! Він же, Юхим, живе не за московським, а за місцевим. Різниця — на дві години: квапитись не потрібно.

Кіоскер, сива жінка у форменому синьому костюмі з мідними гудзиками, нарешті появилась. Юхим вже давно помітив її. Жінка розгрузила з плечей важкий паперовий мішок, набитий газетами. Юхим знав, що вона заховається у кіоску, розкладе газети, потім вийде, щоб познімати з вікон залізне пруття, а тоді почне торгувати. Тому й барився, не поспішав, та, побачивши, що біля кіоска зібралось щось з п'ятеро

людей, підскочив з лави, ніби його вколов хто шилом.

— Вибачаюсь, шанобливі, але я давно вже чекаю,— вклонився він і став попереду.

Кіоскер якраз відчинила віконце.

— Вам знову обласну? — заховала вона під хустку пасмо волосся.

— Ага... моє шанування, — поправив Юхим потертого капелюха.

Жінка подала газету.

Він завагався на мить. Вийняв гаманця і довго щупав там.

— Беріть вже! — підганяли його ззаду.

Огризнувся, але сперечатися не став. Впхнув кіоскеру двадцять копійок. От лихо з цими покупцями! Мав намір віддати дрібну монету: в нього зібралось три мідяки по три копійки і один — копійечка. Було й десять окремо. В дорозі приготував. Та загубилися десь в гаманці. Мусив дістати двадцять однією монетою. Горе, а не люди. Поганяють тобою, як їм заманеться. По три копійки він не загубить, а копійечка так пропаде. Видлубав її. Потер на долоні. Може б, вернутися і обміняти? Та най вони згорять! Він же придибав за газетою.

Сів знову на лаву. Злодійкувато пробіг очима першу сторінку, проглянув другу, третю, перегорнув на четверту. Того, що йому треба, в газеті не вмістили. Гортав сторінки—руки тремтіли, а то напружились, стали цупкими. Зім'яв газету в жмут і наважився закинути під лаву.

— Дядьку, віддайте ліпше мені,— почув.

Підняв голову. Перед ним — чужа жінка з двома кошельми через плече.

— Тобі? Газету? Е... ні. Сам скурю,— про-
цідив упростяж. — Вона двадцять копійок сто-
їть.

— Вибачте, я думала, що ви викидаєте.

— Думала, думала,— повторяв Юхим. Насу-
пувши капелюха на очі, він знявся і шпарко за-
дріботів з містечка.

Обдурив його кореспондент. Ще й як обду-
рив. Обвів навколо пальця. А обіцявся ж про-
печатати через тиждень в газеті про Ксеню, його
дочку. Не просто пропечатати, а з портретом.
І от маєш. Четвертий раз б'є Юхим ноги, чет-
вертий раз купує газету, а в ній хоча б одно
слівце. Треба було ставати за поштаря, як ото
радив голова сільради. Пішов би, так коня по-
скупилися виділити. Хіба мислимо пішака по
шість верст тюпати. Коли сухо, то воно й мож-
на. Але спробуй в сльоту. Ноги не казенні. На-
відріз відказався. Зараз доводиться даром гро-
ші на газету тратити. А в ній ні слова. Ну, що
він говоритиме Лукійці? Її правда, поставив би
отому бісовому кореспондентові з півока горі-
лки. Так сам же він закомизився. А Юхим не
дуже запрошував. Таки було поставити. Не під-
мастиш — не поїдеш.

Кінчалась бруківка. Люди якраз в містечко
поспішали, а Юхим додому.

Знову цвинтар.

«Ет, пся крев», не здержався біля мармуро-
вого пам'ятника.

Вибрався на бокову дорогу, щоб не зустріча-
тися з односельчанами.

Обманув його кореспондент. Напустив туману.
Він же мав собі на думці провчити декого

тією газетою. Саме провчити. Найперше Василя з Вегерів, з голодранців. Гомонять, що він упадає за Ксенею. Ніби вона йому рівня. Най зараз у кожного по півгектара, най тепер не до землі, проте зразу видко, де господарський син, а де голота нещасна. Хто колись хазяйнував, у того й зараз добро не перевелось.

— Он де я на вас натрапив... Гадав, у церкві богу молитесь... Дай боже!

— Ти, Євсею? Здоров,— Юхим нехотя простягнув руку.

— Чом не святкуєте?

— Ет... Ти куди?

— Ніби не бачите. Наша робота кравецька. Ниньки тут, завтра там.

— Не набридне тобі машинку тербищити. Зняв би, постояли б.

— Таки не маю часу,— підкинув на плечах Євсей швейну машину.— З села у село просять. Шиють, як показалися. Більше ніж за Польщі. І матеріал качественний. Все шевйот та шевйот. На шерсть переходять. А дівчата, так ті крепжоржет, креп-марикен... Аж дивно, де тих грошей беруть.

— Шиють? Хазяями поробилися.

— Поставали. Я то знаю. Всю область з кінця в кінець зміряв. Були такі, що латка на латці, а тепер не підходь, не підступай.

— Не підступай? Ет, боком ще їм вилізе.

— Не вилізе, Юхиме. Ой, не вилізе,— Євсей скинув з плечей машину і майже пошепки: — Міцно сидять.

— Хто?

— Я до того, що війною не пахне. Від аргу-

ментних людей чув. Вже було, як на волосинці, але...

— Мгу... Американці не відступлять. Не здадуться. Як возьмуться, все на своє поставлять.

— Не вийде. Чув від аргументних людей. Наші теж не дурні.

— Таки не вийде? А вони, американці, могли б, пся крев. Може, воно на ліпше?

— Може.

— Коли ж до мене шити?..

— Як тільки справлюся, і до вас. На розхап мене беруть. Проте для вас я вже постараюся. Мабуть, дівку того?

— Ет, куди там їй до вінця? Най посидить. Часи непевні.

— Віддайте за Вегерового. Трактористом стане, як не кажи, завжди хліб в руках.

— Завжди, та не завжди,— плямкнув Юхим, ніби знав про щось, але не хотів говорити. — До пори, до часу жбан воду носить, а час минеться,— розвів руками,— і жбан розіб'ється... Ти приходь. Справиш децо.

— Авже, що не забарюсь. Для вас — усе зроблю, як з голочки.

— Не хвалися, сперш богу молися,— Юхим кахикнув і подав Євсееві руку.

Кравець підняв машину на плечі.

— Бувайте здорові... Чоботи шиете?

— Латаю. Вже йдеш? — аби сказати, буркнув Юхим.— Славна у тебе машинка.

— Зінгерівська.

— Ото ж і є. Такої зараз умри — не достанеш. Були часи...

Височезна, але худюща - прехудюща фігура кравця пошкандибала.

«Думав, не стріну нікого,— мислив Юхим,— а він як з-під землі виріс. Ходить-вештається по світу. З жінкою розлучився. Вона додому його не приймає. Пристав би до когось... Нащо йому ті гроші? Заробляє ж підходяще!»

Над полями раділа весна. Жито вибивалось у стебла, зійшла ярина. Широкі гони ланів без меж і без кіпців розляглися навколо, простягнулися в далеч.

— Заграбастали, все заграбастали, аби вдавилися,— погрожував комусь Юхим.

Спробуй тепер відшукати свої десятини в тому кагалі. Йому легше. Добре, що вибрався на хутір. Земля вся навколо. Обрізали, правда, так, що й курка не має права вскочити. Одначе земля, вона вся вкупі.

Мозок, наче у сповитку. Всі думки навколо одного вертяться. Не стямився, як прителіпався додому.

Лукійка вже повернулася з церкви, бо двері без колодки.

Набундючившись, переступив поріг світлиці.

— Нема.

— Чого нема? — висунулась Лукійка з ванькирчика.

— Нічого нема.

— Скупердяй. Пожалів півока! А дочку не жалієш, прости мені, свята неділенько,— стулила Лукійка губи. Руки склала на груди. Її очі спочивали на Юхимові. Суха і кістлява, скорботна і сумовита, як ікона, вона стояла в дверях.

— Ет,— зняв Юхим капелюха і жбурнув на лаву. — Богу на вас молитися. Насип поїсти що-небудь, бо сідаю до чобіт.

— З глузду з'їхав. Бог неділю дав, а він... Свят, свят...

— Сідаю до чобіт, бо війни не буде.

— Матір божа, що з тобою? Корову б напоїв.

— Сідаю до чобіт. Най Ксенька напоїть. Кравець Євсей балакав...

— Що він тобі там городив, швендяло нещасне? Слухай його, слухай серце-Юхимцю, то й з розуму виживеш... Ксені не чіпай!

* * *

В клубі — комсомольські збори. Обговорюють персональну справу комсомольця Василя Вегери. Він сидить на окремому стільці в кінці стола навпроти президії і час від часу шморгає носом. Його обличчя пашить від жару. Чуприна змокріла. На лобі краплини поту, ніби він щойно набрав у жмені росу, збивши її з трави, і оббризкався. В зморшках, які позбігались, цяточки землі.

Василь витирає лоба, але піт знову котиться градом.

На зборах колгоспний голова Матвій Якимович.

— Ні, ви, товаришу Вегера, поясніть, — вимагає комсомольський секретар Юрко, Василів одноліток, — що вас штовхнуло на розкрадання соціалістичної, державної власності.

Василь мовчав, як затався.

— Ні, ви скажіть!

Юрко так розпik свого товариша, що той ладен був наговорити хтозна-яких грубощів. Найбільше його дошкуляло те, що до нього звертаються не по імені, а по прізвищу та ще з притиском.

— Він пояснив,— втрутилась Василина, Ксенина подруга.

— Ти не захищай його,— невгавав Юрко, цокаючи олівцем по графіну.

— Йй-же богу, я признався, мов на сповіді,— з натугою вимовив кожне слово, наче обсмоктав його, Василь.

— Бога тут згадувати нічого. Нам відомо, що ви з трактористом Кирилом продали десять літрів державного пального. Ми знаємо також, що гроші в державну касу ви повернули сповна. Відомо й те, що, не маючи в достатній кількості пального, ви замість глибокої оранки провели шкіркування, але цю махінацію вчасно викрила наша ланкова товаришка Марчук, бо це було на її ділянці. Так от завдяки їй,— Юрко передихнув, вказавши пальцем на Ксеню, яка сиділа в гурті дівчат,— товарищі Марчук, вам не вдалося уникнути відповідальності і так далі. Чорна справа ваша і вашого дружка лягає брудною плямою на діяльність комсомольської організації в галузі ідеологічного фронту ем-те-ес, а також нашого колгоспу імені Сімнадцятого вересня. Ми ж не можемо знімати і з себе вину ні в якому разі...

«Кінчилося б,— хмурих Василь брови.— Краще б мене розстріляли».

— Вашого дружка звільнено з роботи. Так, Матвію Якимовичу?

— Знято,— позіхнув голова.

— Нас цікавить, товаришу Вегера, одно, які інстинкти керували вашою свідомістю...

У цей час рипнули двері, й виросла постать хлопця в синіх штанях-галіфе, кітелі.

Юрко не закінчив свого запитання, вклонився прибулому, запрошуючи помахом руки до президії.

— Вибачте, вибачте, — сказав скоромовкою прибулий.— Я тут, де-небудь,— і сів скраечку на диван. Він протер окуляри, вийняв блокнота, готуючись записувати. То був секретар райкому Сагайдак. Його прихід вибив Юрка з колії.

— Хто виступатиме? — запитав він.

«Слава богу, — зітхнув Василь. — Коби Сагайдак не придирався. Хіба не ясно? Підмовив мене Кирило, а я, дурний, послухав його».

— Я думаю,— почав Матвій Якимович з місця,— що Василь зробив це по малолітству. Добрий урок для нього. На все життя.

Комсомольці перешіптувалися.

Іздовий Михась, наймолодший комсомолец, зворушливо дивився на Ксеню, начеб вона вирішувала долю Василя.

Фраза, кинута Матвієм Якимовичем, вибила всі карти з рук Юрка. Його пропозиція виключити Василя з комсомолу тепер не в'язалася.

— Хто ще буде говорити?

— Я підтримую Матвія Якимовича. Кирило, то одно діло, а Василь інше. Виключати його не слід,— піднялась і опустилась Василина.

Юрко гриз губи.

— Може, ви візьмете слово, товаришко Марчук?

Ксеня насторожилась. Поговорюють, що Василь страх як її кохає, хоч їх разом ніхто ніколи й не бачив. Сама Ксеня вважає це плітками. Проте помічала, що Василь до неї не байдужий.

— Мені здається що Матвій Якимович прав. Я пам'ятаю Василя, коли ще в школу разом ходили. Він був старанний, лише безвільний якийсь.

«Треба було дати їй слово», спіймав себе на думці Юрко.

Михась мало не заглядав у рот Ксені.

— Я хотіла, друзі, про інше сказати. Про розділ площі під посіви. Невміло у нас це вирішується, Матвію Якимовичу. Виділили, наприклад, для моєї ланки Лису гору під кукурудзу, а там й овес не хоче рости. Хіба то діло? Не подумайте, що я відмовляюся від своїх зобов'язань. Кукурудзу ми з дівчатами виростимо. А що до кукурудзи там росло? Посіяли восени озиму пшеницю. Вона не зійшла... Переорали...

— Ви ухиляєтесь від основного питання, — перервав Ксеню Юрко.

— Може, й відхиляюся, але пропоную створити при правлінні колгоспу раду стариків, які добре знають землі, щоб не повторювалися такі помилки, — Ксеня підгорнула плаття і сіла.

— Кого в ту раду включати? Може, твого батька? — сміявся Юрко, наче сипав з рота камінчики.

«Ксеня подала цінну ідею», заносив до блокнота Сагайдак.

Юркове обличчя витягнулось, усмішка розтанула, а бровами хитнула настроженість.

— Ставлю питання на голосування, — промимрив він.

— Я прошу слова, — підняв Михась руку, як на уроці.

— Висловлююсь.

— Значить... Так от, Василю, ти не гадай, що вчинив геройство чи мужність. Злодій — пропадає людина, а не герой. От і все.

На селі Михася прозивали «мрійником». Ще зовсім маленьким він хвалився стати пілотом і бути героєм. Льотчика з нього не вийшло, зате прізвисько «мрійник» вкоренилося. Він закінчив короткий виступ, всі усміхнулись.

За те, щоб Василя виключити з комсомолу, ніхто не голосував. Юрко зняв свою пропозицію. Комсомольці підняли руку про винесення суворої догани.

Збори закінчились, але ніхто не розходився. Обмірковували, доцільна чи ні рада стариків.

Не видно лише Василя. Він непомітно щез кудись, канув як у воду.

* * *

Над полями — сумерки. Тремтить безмірна синява, і хлипає сон. Зайнялася зоря одна-однісінька та й погасла, скотилась і померкла в житах. Спалахнула інша, яскравіша, щоб заглянути в нерозгадану юність чиюсь. І стоїть вона у високості, жевріє над ланами, милується-любуюється зірка-вечорниця.

Край дороги — срібнолиста тополя. Хто посадив її серед поля, струнку? Ніхто не скаже. Не інакше, як заніс вітер з лісу мале зернятко, воно не загубилось в ріллі, не засохло. Може, маленька пташина — польова щибетуха — ненароком прим'яла його своєю лапкою до землі. Дощі напоїли зернятко, і земля дала йому життя. Так і виросла вона, тополя-приблудниця.

Зірка, і тополя, і широкий степ.

Бує весна. Вчора прошумів дощ.

З села на хутір доріжка не ходжена і не їжджена. Виразно видніються лише сліди пари тупель. На просохлому мулі відбилися гостроносі підшовки, вгрузли високі каблуки.

Вітер гойдає, заколисує тополю. Але не до сну їй, гінкій непокірниці. Махає віттям — безліччю рук своїх, пручається, відбивається од вітру і на задрість йому, непосиді старому, видзвонює шкарубким зеленим листям. Міцно вона вросла у землю, і не страшний їй вітер, як і зорям не страшна хмара, бо не заступить їх, а коли й заступить, так ненадовго.

Від села відокремилась біла цяточка. Легка, як пушинка, вона замаячила на польовій доріжці. Це мить, і з вечорових сутінок впливла виразна постать. Біле плаття полоскав вітерець. Туплі Ксеня несла у руках. Лопотіла босоніж. Підбігла до тополі, прихилилась до її сивокорого стовбура. Так і стояла під зоряним небом в мрійливій задумі. І вже їх тепер трое в степу — дівчина, зірка і тополя. Що схвилювало дівоче серце? Може, відає це зірка: Ксеня усміхається їй; може, знає це тополя: Ксеня обіймає її.

Чи не з гуляння тупотить чорнява додому?

Польова доріжка веде до її хати. Треба лишень спуститись з пагорбка, а там і хутір. Бовваніє він острівцем, прилип більмом на полі, ген за селом.

Видко, не дуже прагнеться Ксені додому. Від прохолоди здригаються її плечі, але вона не відчуває цього.

І радісно, і прикро їй. Радісно, бо розхвалюють її, в приклад ставлять. Прикро за Василя. Він любить її, але криється від неї. Крім старенької матері, в нього нікого немає. Батька замордували бандерівці: він першим у колгосп вступив. Хіба легко Василеві на господарстві товктись, матір доглядати і в колгоспі працювати? Проте ніщо не може виправдати його вчинку. Ні, не може! Де він зараз?

Ксені заманулося побачити Василя. Може, він гадає, що всі від нього відступилися. Вона б утішила його добрим словом, простим і щирим.

Якби знав Василь. Від сорому він й на танцях не появився. А весело було. Дрібно вибивав бубон, не втихала гармошка. Тільки й повеселитися після сівби, бо як почнеться гаряча пора, вгору ніколи буде глянути.

Ксеня лише тепер відчула, що від стрімких безперервних танців у неї заболіли ноги, не згинаються, а здається, ось-ось переломляться в колінах. Але до сну не клонить. Пригадувався, виринав з пам'яті хлопець з міста, Станіслав. Василина сповістила, що він навідався до своїх родичів, «бовтунами» їх прозивають, і загулявся. Легко з ним танцювалося. Кілька разів він запрошував на вальс і польку. Ставний такий,

в сірому костюмі, з синім галстуком. Не рівня сільським хлопцям. Ті беруть дівчину в танок, навіть не здогадаються цигарки з рота виплюнути, чадять дівчині в обличчя. А Станіслав низько вклониться... Покладеш руку на його плече і пливеш, як лебідка на хвилях, ноги ледь-ледь до землі доторкаються.

Василина зауважила, що Станіслав найчастіше кланявся Ксені. Вона з ним навіть на біс танцювала танго, він приспівував: «Темна нічка гори вкрила...»

— Я для вас співаю,— нишком шепнув, опаливши їй обличчя.— Вас, як і оту дівчину в пісні, теж Ксенею звати.

Ну й що з того, що Станіслав найчастіше брав її до танцю. В усій Рудці не знайдеш дівки, щоб була рівня Ксені. Василену заavidки беруть. Нехай би мати народила вродливішою і розумнішою. І Юрко наважився присікатися до неї, ніби її батько плював коли-небудь йому в борщ. Але швидко прикусив язик.

Коли ж про неї, про Ксеню, ще в газеті напишуть... Матвій Якимович неодмінно виріже статтю з її портретом і почепить на найвиднішому місці в своєму кабінеті. Юрко хоче чи ні, змушений буде наклеїти у фотомонтажі.

«Може, батько газету приніс?» спохватилася Ксеня й помчала на хутір.

На подвір'ї до неї підскочив кудлатий Лиско і завертів хвостом.

— Геть, одчепись. Ніколи мені з тобою бавитися!

Пес нахнюпився, опустил голову й ліниво поплівся під комору.

«І чого я поспішаю,— зупинилась на порозі Ксеня.— Газети батько все одно не міг принести. Юрко казав, що ще не надрукували. Треба було дозволити Станіславу, щоб провів додому. Не осмілилася, дурна».

У світлиці — темно: лампа у ванькирі.

— Ти, Ксеню? — стурбовано запитала мати.

— Волочишся десь. Корову за тебе напій, овець доглянь,— басив батько, спльовуючи на долівку.

— Чого ти придираєшся, чого чіпляєшся до неї? — вступилась мати.

— Я? Придираюся? Чіпляюся? Аби вас на гілляку почіпляло і очі повидирало. Я вічно не маю неділі. Шию чоботи,— кусав Юхим дратву.— Хіба воно для мене потрібне. Скоро здохну. Для кого ж?..

Ксеня обидилась.

— Ви, тату, ніколи цієї роботи не переробите.

— Що? Та най воно згорить, як вже рідна дитина зачинає мене вчити.

— Ви завжди або чоботи шиєте, або гроші лічите,— затремтів, як натягнута струна, Ксенин голос.

— Ет! — закинув батько халяву під лаву.— То ти, Лукійко, винна. Вигледіла овечку, а вона з рогами та ще й од череди відлучається... Гадає, що бога за бороду схопила... Бодай ви всі виздыхали...

Юхим засвистів носом, метнувся у світлицю і, не роздягаючись, озутий завалився на ліжко.

Сагайдак не міг нахвалитися в райкомі ініціативною ланковою Марчук. Її пропозиція—створити раду стариків — була знахідкою, особливо зараз, коли обком наполягає впроваджувати нові форми роботи, глибоко вникати у виробничу діяльність молоді. Райкомівці терміново розіслали листа в усі первинні організації колгоспів, щоб обговорити це питання у себе на зборах. Ініціатива знайшла повне схвалення. В Рудці теж створили таку раду. Очолив її дідусь Митрофан.

Ксеню часто викликали на засідання в район, радилися з нею, хоч нічого путнього вона не могла більше придумати. Дівчина любила приїжджати на засідання, сидіти в президії. В селі до неї ставились якось по-іншому. Юрко, так той остаточно перейшов на «ви».

Кукурудза на Лисій горі росла погано. Ксеня не могла спокійно спати. Сердилася до нестями на Матвія Якимовича, що відвів їй таку ділянку, нервувалася. Жалілася йому майже щодня.

— Ти мені не хникай,— розлютився й він.— На доброму ґрунті славу здобути, раз плюнути. А ти на суглинку спробуй. Даром тебе пропечатали?

— І доб'юся! — спалахнула дівчина, обурена і ображена.

Дідусь Митрофан хоч і дорікав голові за те, що кукурудзу відігнали на суглинок, але повчав Ксеню:

— Кукурудза, вона, ізвесно, вередлива, як

теля навесні. На городі не росте, вередує, хоч руками підсаджуй її. Але якщо міндобрива і ще всяку там всячину, то толк вийде.

Ксеня з дівчатами робили проривку, одночасно підсипаючи попіл.

— Спи́на мліє,— розігнулася Васи́лина. Присадкувата, в хустині, насунутій козирком на лоб, вона сперлась на сапу.

— Ще тільки-но сонце з обіду, а в тебе вже й спину ломить,— ушпигнула Ксеня.— Давайте заспіваємо.

— В тебе, може, ще більше ломить, бо ти ж висока, а я низенька,— відказала Васи́лина. Спочивши, вона знову взялася за сапу і почала обережно, але швидко розпушувати землю під кущами. Розпушивши і відкинувши бур'ян, набирала з пелени жменьку попелу, розтрушуючи його навколо кореня.

Ксеня, зайнявши собі кілька рядків, копошилася не розгинаючись. Жарт подруги вона сприйняла за образу, хоч та цього й не мала на думці.

Переступаючи помаленьку від куща до куща, Васи́лина на хвилину замислилась і, продовжуючи довбати сапою, виводила:

Продай, милий, сірі бички,
Купи мені че-ре-вички.
Бо я панського роду,
Не ходила боса зроду...

Дівчата підхопили пісню, і вона забриніла над полем, радісна й весела.

Ксені кортіло співати, але на зло Васи́лині вона не приєднала свого голосу. Коли ж пісня замовкла, Ксеня відразу затягла свою: «Ой у

полі нивка...» Більше їй не вдалося випередити голосисту Василину. Тільки дівчата закінчували одну пісню, як вона зачинала іншу. Пісня дзвеніла під склепінням голубого неба, линучи до сонця.

— Дівоньки, а мені такий страшний сон снівся,— зворушено промовила Ксеня, вперше розігнувши спину.

— Який? — насторожились дівчата.

— Снилось... аж зараз моторошно. Ніби наше подвір'я з краю в край шовком пересноване, а той шовк завітчаний увесь кетягами червоної калини. І горить вона, як жар, та калина, густо-густо перетикана. На чорному шовкові багато золота й срібла насипано. Видзвонює воно...

Ксеня закінчила оповідати, а дівчата мовчать.

— Дивний сон. Що б то могло бути? — обізвався котрась з них.

— Нічого дивного, — Василина весело. — Чекай весілля, Ксеню.

— Що ти видумуєш, Васирино? — засоромилась подруга.

— Як ти відгадала? — напосідали дівчата.

— Чорний шовк, то Ксенина коса, калина — її врода, а що значить срібло-золото — не скажу. Розплетеш незабаром, Ксеню, косу.

Дівчата були більше здивовані тлумаченням Василини, ніж самим сном.

— За кого ж вона вийде заміж? — не давали вони спокою.

Ще б довго цокотали дівчата, але Василина показала рукою, що на шляху закуріла підвода, що, можливо, бригадир їде, і дівчата взялися за роботу.

— Ой, здається, сам голова.

— Чого б йому?

— Та то, либонь, Михась.

Підвода зупинилася, порівнявшись з ланом кукурудзи. Михась сплигнув з воза і, цвухкаючи батіжком, попрямував між рядами. Він у чорному святковому костюмі. Костюм на ньому великуватий, не по росту. Піджак широкий в плечах, бохматистий, а штани такі довгі, що їх годі носити на випуск. Тому він у чоботях.

— Куди так нарядився? — окликнула його Василина.

Михась не відповів. Наблизившись до дівчат, сухо привітався. Скинувши кашкета, видлубав з нього якусь записку, мовчки подав Ксені.

— Знов на нараду? — збіглись дівчата.

— Дайте спокійно дочитати, — повчав їх Михась. — Сам товариш Сагайдак пише. Я знаю. Він і по телефону дзвонив.

— На п'яту годину просять прибути, — заховала Ксеня записку за пазуху. — Треба мені переодягнутися, дівчата.

— А ти їдь, як є, — радила Василина. — Найбачать, з ким справу мають. Не в кабінетах ми сидимо. І передай отому Сагайдаку, що розбіємо його окуляри, аби нові купив і добре бачив, що в такі гарячі дні нічого людей з поля викликати.

— Що ти верзеш? — покосився Михась на Василину.

— Ти не дивись басом, як собака часом, — відрубала та.

— Поїхали, Ксеню Юхимівно, а то коні на жарі мучаться.

— Диви, він й по батькові вивчився величати, а ще парубком прикидається, героєм хоче бути,— підняли Михася на сміх дівчата,

Він крутнувся до воза, невдоволено щось бурмочучи і озираючись.

Ксеня постояла з дівчатами і рушила за ним. Михась уповільнив крок, сподівався, що дівчина наздожене його, але вона не квапилась.

* * *

Чи то на свято, чи у присвяток Лукійка під яблунею, біля воріт на сонці гріла кості. Юхим подався до лісника, щоб той привіз купу дров. Вже зо два тижні, як чоботи йому Юхим справив, а він й не думає розраховуватися. Обіцявся: «Я неодмінно привезу, бо просіки прочищаю». А забрав чоботи й ні слуху ні духу. Чоботи ж які? З своєї шкіри доклали і передки, і підшви, і підряд. Він лише одні халяви приніс. Підкови й то свої довелося прибити. Ні, таки не роби людям ніколи добра. Всяк тільки й мислить, якби з твого рота кусок видерти. Не віддай Юхим чобіт, вже б той побережник сто раз причвалав.

Сонце пряде промені якраз над Лукійчиною головою. Вона відсувається трішки у тінь і підставляє до сонця свої ноги. Лікується від ревматизму.

— Добридень, Лукійко-серце! — зненацька.

Лукійка стрепенулась від несподіванки.

— Ви, Фрозино? — обізвалася вона, мляво розтулюючи рота.

— Ходила оце до свояків у Кам'янку. Дай, думаю, заскочу до Лукійки.

— По дорозі... чом і не провідати.

— Гарно як у вас. Садок розрісся. В якому ж то році ви вибралися з села?

— При поляках.

— Літ з п'ятнадцять?

— Вже буде...

— Пам'ятаю, тут пустир був. У пана Яблонського ви купили землю?

— Ая.

— Ніби у віночку все у вас. Тільки б жити,— зітхнула Фрозина.

— Про-жи-веш... .коби господь дав віку.

— Ні, таки не марикуйте. Хоч воно, правда... Я оце від свояків. Ото живуть. Хіба що гороб'ячого молока їм бракує. Двоє їх. Син і мати. Він на добрій роботі.

— Ваша правдонька. Що їм, тим, що у місті. Спробували б, як то нам. Задумаюся, і не виходить з голови Ксеня.

— Чого ж бо?

— Як вам сказати... Невже для того тих проклятих десять класів вона кінчала, голову сушила, щоб зараз з такими, прости господи, як Василина, в гноеві ритися.

— Не гнівить, Лукійко, бога. Славна у вас донечка, мов краля-царівна. І розумна, і роботяща. Перестріла яюсь її в селі та й надивитися не можу.

— Воно то так. Але якби вивчилась на вчительшу чи там на лікаря, то я б спокійною була.

— Ксеня ж поступала?

— Що з того. Екзаментів не здала. Проте не віриться мені. Коби знала, ніколи б не пускала її одну. Сама б з нею поїхала. Най би при мені питалися в неї різних наук. Тоді б я тільки й повірила, що вона нічого не знала. А так, закрутили її голову, бо треба ж всунути когось з тих, що уміють задобрити,— Лукійка тернула великим пальцем пучки вказівного і середнього.— Вона ж молода, нерозумна,— знову про Ксеню.— Признатись, Юхим теж винний, маху дав...

— Не журіться, не переймайтесь. Її доля від неї не втече.

— Гадає вчитися... працювати і вчитися. Зовсім себе змарнує.

— І ви дозволите? Яке то вчення, коли вічно товчешся на полі?

Фрозина висловила думки самої Лукійки, бо вона схвально кивнула головою.

— Ви б заміж її, Ксеню...

— Якби то добрі люди знайшлися.

— Вона вам ще нічого не казала?

Лукійка напружилась, ніби відчула щось недобре. То розмовляла, дрімаючи, а то раптом зняла свої руки з колін і вчепилась пальцями за траву.

— Ви нічого не знаєте, серденько?

Лукійка уставилась на Фрозину.

— Нічого злого... У мене якось був свояк, від них я щойно повертаюся,— почала здалеку Фрозина.— Вони вдвох стрічались на музиках.

— Переказував хтось,— скубла Лукійка траву.— Давненько вже...

— Давно, та недавно,— двозначно мовила Фрозина.— Ксеня бувала у Кам'янці?

— Викликали.

— То ж бо воно і є. Станіславцьо нахвалюся мені, що стрічав Ксеню в театрі.

— Він що, також передовик? — не терпілось Лукійці.

— Якби вам сказати... Батько його вчителем був... Станіславцьо на добрій роботі. Добрий заробіток має... Всю дорогу я думала, що за славна пара була б з Ксенею. Як пара голубів. Не віддавати ж вам її за нашого селяка.

— Не знаю, що вам відказати,— щипала Лукійка траву.

— Тут ви нічого й не скажете. Не той світ. Як Ксеня захоче, так воно і буде. Останнє слово за нею. То нас із вами батьки сватали. Минулося і не вернеться.

— Вам добре балакати, у вас дітей нема.

— Я стверджую, як воно зараз робиться. Станіславцьо такий, що і вас забрав би у місто. Чого тут поневірятися, хуторувати на відшибі, як туркам. Повзуть чутки, наче з хуторів згантимуть?

— Ні, Фрозино, ліпше я вже тут умру. Юхи ма мого місто манить. Спить і у сні його бачить.

— Він розумний чоловік. Проте засиділась я у вас. Дякую за розраду. Відпочила трохи, та й будьте здорові,— Фрозина знялася і так, наче й не було її. Хитра жінка. Вона взялася посватати свого родича. Він розпитував її, як Марчуки живуть, що у них водиться. До дрібничок доколупувався. Багатством цікавився. Фрозина про це змовчала.

Лукійка скубла траву. Кістлява Фрозина майнула за садком.

«Де ти вирвалась на мою бідну голову,— до-рікала їй Лукійка — нащо принесла неспокій і вселила у мою душу?»

Вона намагалась відбитися від розпачливих думок, які снували важку основу в її голові. Прийшла Фрозина і сказала, що Ксеня, рідна дочка, якій вона щосуботи змиває й розчісує коси, яку доглядає, не спускаючи очей, вислизає з її рук. Передати Юхимові про це? Лучче змовчати...

На молодих яблунях густо вродили яблука. Між зеленим листям червоніють циганки, наливаються жовтобокi антонівки... Садок обсаджений вишнями, березами і смереками. З-за дерев не видно хати під цинком. Але ніщо не радує Лукійку.

З-під комори гавкнув Лиско.

— Лукійко!

То придибав Юхим. Він заглянув у садок.

— Що там?— Лукійка до нього.

— Ет, не дочекався... Ярмаркує побережник.

— Так-то, Юхимцю, за своїм та ще й находишся.

* * *

Доглядала Ксеня свою ділянку, та не догле-діла. Ще якби добрива, може б, і вродила ку-курудза. А то ледве піднялася до пояса зро-стом і стала жовкнути.

— Суглинок — не чернозем, коза — не коро-ва,— приказував дідусь Митрофан.— Нічого не вдієш, треба кришити кукурудзу на силос.

— Ви ж доказували — міндобрива,— мало не плакала Ксеня.

— Не доставили їх вчасно. Ніби я знав, що воно так обернеться,—бубнів дідусь. Йому жаль Ксеню. Він радий не попадатись їй на очі. Не лише їй, а й Василині, всім дівчатам.

Три дні січкували кукурудзу. Дівчата вилами звалювали бадилля на вози-драбиняки та й на силосорізку.

Зразу ж за селом — тваринницька ферма. Біліють з опоки корівники. Там же й тік. Біля нього — глибокі траншеї.

Чмихає слабенький движок, крутить колесо силосорізки. Василь підсовує в ненажерливе горло соковите бадилля, і воно, грубо порізане, молочкувате, сиплеться густим рукавом прямо в яму. Там його розправляють, втрамбовують.

Звезли кукурудзу з поля, Ксеня забрала дівчат і подалась на буряки. Не могла спостерігати, як її праця гине.

Похмурнів, засмутився Михась. Як волочили «зелену масу», все до Ксені підлажувався, запобігав перед нею... Тримав у руках віжки. Дівчина пройшла повз нього з копицею над головою. Звалила її на віз і відвернулась убік.

— Не переймайтеся, — вмовляв Ксеню Михась, шукаючи щось очима під ногами.

Вона не обізвалася. А може, й не почула, бо він висловив своє співчуття тихо-тихо. Михась навідріз відмовився допомагати Василеві січкувати кукурудзу. Буркнув Матвієві Якимовичу, що захворів, і три дні не виходив на роботу.

З силосорізкою справлялися двоє: Василь і Василина. Дівчина брала оберемок бадилля, воно холодило її груди, і вона миттю передавала

бадилля Василеві, навіть не розправивши його в ящиківі.

Дідусь Митрофан у грубій полотняній сорочці, в кресані з пшеничних стебел, босий годинами простоював над траншеєю, смокчучи люльку.

— Піп з кадильницею, а ви з люлькою. Піп ладаном, а ви тютюном кадите,— жартував Василь.

— Знайшов, з ким порівняти, з попом. Він кадить — дурман пускає,—мружив дідусь очі.— Занапастити таку культуру... закуриш. Ай... закуриш.

— Буде чим корів годувати,— не погоджувався Василь.

— О, ти тямиш! Для чого ж у нас сіножаті? Конюшини, трясця його бери, насіяли більше ніж треба. Спитали б мене старого. Кукурудза для свиней — перший сорт. Не будеш їм сіно за драбинку кидати. Силос для них, аби погратися. Кажу нашому голові: возбуди дело супроти тих, що міндобрива в строк на станцію не підвезли. Вагається. Не хоче слухати мене старого. А я б їм показав, де раки зимують. До самої області, а може, й до Москви дійшов би, але провчив би, щоб і дітям, і всьому кодлові своєму заказали.

Ксеня сердилася на Василю. І дівчат підбуяла проти неї за те, що погодилася січкувати кукурудзу.

Вийшла Василюна на буряки — з нею ніхто й словом не перекинувся.

Мовчки розходяться дівчата з поля додому. Не зніметься і не покотиться вдалину у надвечір'ї пісня.

Тиша над полями.

Скосили кукурудзу — скосили Ксенину славу. У райком її не кличуть, як раніше бувало. Тільки й того, що в клубі на фотомонтажі красується її портрет, і то Юрко має намір зняти його. Не дотримала Ксеня слова. Що ж, хай буде, як є.

Правда, якось Матвій Якимович пізно вибрався в поле і перед тим запросив Ксеню в контору.

— Понадіявся я на міндобрива, — виправдувався, — а воно не вигоріло.

Ксеня стояла перед ним.

Матвій Якимович совався на стільці. Уже немолодий, з лисиною. Лице колюче, давно не брите. Він розумів, що дівчині зараз важко, що їй слід допомогти, але вона не просить в нього ніякої помочі. Допікає на кожному кроці. Це обурює його. Хоч він й сам був переконаний, що винний, відвівши суглинок під кукурудзу, але не мав сміливості сказати про це відверто.

— На слідуючий рік, Ксеню, такого не трапиться, — обіцяв він. — Тебе болить, а мені хіба легше?

— Можете кого-небудь іншого втішати, а мене не треба, — відтяла Ксеня. — Яке мені діло до слідуючого року! Ви зганьбили мене, — дівчина запекло глянула у вічі Матвієві Якимовичу.

Він не видержав її погляду. Закліпав очима, спробував чомусь підвестися із стільця.

— До побачення! — зло і колюче кинула Ксеня.

Верби над річкою, мов соромливі дівчата. Побігалися, поставали кунками, увійшовши по коліна у воду, та й похилились. Миють і ніяк не можуть змити розпущені коси. Вітер розчісує їх — ніяк не розчеше. Сонце висушить, а вони знову намочать. І так всю весну, всеньке літо, поки не настане осінь і не обірве пишні шати. Тоді загойдається на хвилях чисте золото і попливе, полине десь далеко. Верби захитаються, заскриплять у журбі, чекаючи весни.

Вільно тече-хлюпочеться срібногрива Іква. Випливає з далини, приглянешся, здається, що з горизонту витікає вона і за горизонт переливається. Віками плещуться сон-хвилі, б'ючись об високі береги. Береги обвалюються, поступаються перед річкою, а вона не міліє, виграє, виблискує на просторі.

За селом, де Іква ховається за гайком, на березі сиділа Ксеня. Мов пустувала, кидаючи в річку дрібні камінчики, милуючись, коли вони хлюпали у воду. Їй приємно порушувати спокійний плин течії.

Ні душі навколо. Гайок над річкою, наче вірний сторож, мовчазний, не ворухнеться, не зашумить.

Дівчина затулила долонею сонце, вдивляючись на круту стежину над річкою. Стежина губилась за пагорбком. Там починалась гряда Кременецьких гір, які в сиву давнину відокремились від Карпатських, щоб височіти на краю Волині.

В синіх хвилях відбилося глибоке небо, чисте й прозоре, ніби обмите в річці. Тепер їх два:

одно — вгорі, друге — під хвилями. Обидва — далекі й недоступні.

Наче в дзеркалі побачила Ксеня себе. Гладенькі, з рівним проділом коси. Лоб низький. Брови чорними дугами. Вона відкинула голову назад. Обличчя витягнулось, розпливлося між хвилями. Ніс став довгим-довгим. З води, очима повними здивування, зорила не Ксеня, а якась інша дівчина.

«Те-мна нічка го-ри вкри-ла...» долинуло з-за горба.

Вона рвучко піднялась. Довго сиділа зажурена, довго виглядала Станіслава. Йому не близько з Кам'янки. Сама винна. Чому рано вийшла? Але він прийшов.

— Русалонько моя,— гукнув ще здалека.

Ксеня не обізвалася. Їй хотілося бігти до нього, але стримувала себе.

— Не називай мене так,— сказала, коли він підійшов.

— Як?

— Русалкою, бо втечу і попливу за рікою.

— Тоді підемо геть від річки,— легенько взяв Станіслав дівчину за лікоть, і вони побігли до пахучої тінистої липи, яка самотньо росла на узліссі.

Хлопець простелив піджака.

Ксеня оповідала про свою болісну невдачу. Станіслав переконував, що вона ні в чому не винна. Винний отой лисий Матвій Якимович.

— Тобі, Ксеню, вчитися б.

— Я буду заочно. В сільськогосподарський поступлю. Докажу Матвієві Якимовичу, що й на суглинках кукурудза ростиме.

— Вперта,— гладив Станіслав її руку.— Так мало ми знаємось, а для мене нікого ріднішого, крім тебе, немає. Хочеш, я тобі щось скажу?

— Що?

— Дай слово честі, що не розсердишся.

— Дивлячись, що скажеш...

— Ось твої... рученьки. Невже такими ніжними пальчиками оту кукурудзу прокляту сіяти. Їм би по клавішах бігати. Пам'ятаєш цей вечір у театрі. Танець лебедів... В моїх вухах завжди дзвенить ця найніжніша музика...

Розмовою про музику він полонив її. Заповітною Ксениною мрією було поступити в педагогічний, а зараз до неї підкралась ще одна спокуслива думка. Будучи в педагогічному, вона б змогла навчитися у гуртку грати на роялі. Примружила очі і уявила собі великий актовий зал, в який заглядала з трепетом, коли здавала вступні екзамени.

Станіслав не замовкав. Він говорив, що лише відсталі суб'єкти можуть держатися села. Ксеня мріяла про своє і, можливо, тому не перечила.

— Поле... вічно зігнута спина,— розпалився він.— Лише одні закохані будуть завжди шукати куточок природи... Щоб небо, зорі й тополі.

— Як, як ти сказав?— опам'яталась Ксеня.

— Щоб небо, зорі й тополі.

— Не треба далі. Коли ми з тобою вперше зустрілись, так було.

Юрко, обновлюючи фотомонтаж, зняв Ксені портрет. Нікого це так не засмутило, як Михася. Він підібрав його і, згорнувши обережно, заховав у найнадійніше місце, за підшивку картуза, і зашив.

Стурбувався не на жарт Юхим Марчук. Він ніколи не навідувався до клубу. Та й у селі був лише раз на рік.

Коли вмістили портрет доньки в газеті, мало того, що вирізав його і повісив поряд з образами. Вирішив пересвідчитися, чи він і в клубі є.

Вигадавши, що шукає колгоспного голову, Юхим завітав у клуб.

Люб'язно вклонився Юркові, човгаючи до сцени.

— Значить, голови не видно. Куди його поперло? Він мені страх, як потрібен. От нещастя, — роздивлявся по стінах.

— Хтозна, де він, — буркнув Юрко.

— Мальованців тут всяких, наче в крамниці.

— Не мальованців! Наочна агітація називається, абись знали, дядьку Юхиме.

— Най буде по-твоєму. Чи я перечу. Можна оглянути?

Юхимові байдуже до всіх лозунгів і плакатів. Лукійка нахвалялася, що портрет Ксені висить на великому щиті. Підступив і прочитав: «Герої соціалістичних ланів». Проте скільки не шукав портрета дочки, знайти не зміг. Може, його ніхто й не наліплював? Одначе вперто вовтузився біля фотомонтажу, невдоволено покахикуючи. Вивідати у Юрка — незручно.

— Запізналися ви, дядьку, — відгадав його думки Юрко.

— Куди?

— Полюбуватися своєю Ксенею. Не додержала вона слова. У газеті її за досягнення минулого року видрукували. Та ми не можемо жити минулим. Все йде, все міняється. Занехаяла вона кукурудзу. Не готувала взимку ні попіл, ні курячий послід. На міндобрива надію поклала. Матвій Якимович правильно вказує, що на доброму ґрунті й ледащо передовиком стане. Ми зараз комсомольські збори готуємо на тему: «Дав слово — здержи».

— Що ж їй, Ксені, діяти?

— Працювати і не вішати носа.

— Хіба вона відлежується, хіба боки парить на печі?

— Цього я не говорив.

— Виходить з твоїх слів.

— Я кажу, що мусить ліпше працювати. І з тим...— Юрко запнувся,—городським стилягою не плутатися. Штани-дудочки, на галстуці — пароплав. Стиляга першої марки! У газетах критикують таких...

— Як ти сказав?

— Не присікуйтесь до моїх слів. Щодо портрета, то я його правильно зняв,—схопив Юрко військового картуза.— Можу віддати, якщо інтересує. Час, правда, згаю.

— То віддай.

Юрко копошився у столі, в шафі. Портрет безслідно зник.

Неспокійний, приголомшений, простував Юхим на хутір. Лукійка не втаїла перед ним,

що за Ксенею унадився Станіслав, родич «бовтунів». Юхим прийняв це за належне. Фрозина колись чи не першою газдиною на селі славилась. Певно, й родичі з такого ж десятка. Але те, що повідомив про Станіслава Юрко, кострубатим сучком колупало мозок. Ні, Юхим не дозволить, щоб якийсь зайда задурив його дочці голову. Поки дихає він, Юхим Марчук, такому не бути! Він візьме Ксеню в шори.

Минаючи вулиці, стежками чимчикував Юхим додому. Забув навіть, що мав намір заглянути на тваринницьку ферму. Напровесні він продав колгоспові телицю. Не завадило б провідати, а заодно роздивитись, як розбудувалися, бо він звик нікому не йняти віри, поки сам своїми шкарубкими пальцями не помацає.

Ввалився у хату, як хмара.

— Знаєш, на якій роботі той ухажор?— накинувся на Лукійку.

— Га?— не дочула вона.

— Бе!—перекривив він її.—Треба знати, псякрев. Живцем мене в могилу загнати...

— Сама його в вічі не бачила.

— Нащо мені терендила. Може, він непевна людина, різною пакістю займається.

— Я не відаю,— Лукійка злякано.

— То й воно... не відаю! Абись ниньки побалакала з Ксенькою, бо рішу обох.

Марчуки чекали вечора, чекали дочки з роботи.

Ще й не сутеніло, як вона повернулася. І не сама, а з красивим, у святковому вбранні хлопцем.

— Чи не кореспондент знов? — проказав Юхим і став причісуватися.

— Помагай-бі,— привітався хлопець.

«Що за мара, здоровається, як старі люди», мелькнуло в Юхима.

— Знайомтесь, — Ксеня соромливо і нерішуче.

— Ви, певно, отой, що з міста?— звів Юхим сердито брови.

— Станіслав, — відрекомендувався хлопець і чемно поручкався з Лукійкою, поцілувавши їй руку, а потім м'яко потиснув господареві.

— Витри лаву, — махнув рукою Юхим до жінки.

Станіславова ввічливість подіяла, підкупила його.

Хлопець покосився на свій годинник, на стінний і відзначив:

— Вірно йдуть.

— Хіба у вас, як і в мене?— спитав господар.

— По-місцевому... Ніяк не звикну по-новому.

— А я гадав, що у всьому воєводстві, вибачте, у всій області лише один так годинник ставлю.

— Просто вам не траплявся ніхто.

— Такі люди — рідкість.

— Курите?— дістав Станіслав срібний портсигар.— Вгощайтесь, будь ласка.— Щоб Юхим не подумав, що цигарки набиті самотужки, витягнув ще коробку «Казбеку» і став перекладати цигарки в портсигар.

Юхим довго м'яв цигарку. Вичитав, на якій фабриці її виготовили, а тоді вже взяв у рот.

Станіслав держав у руках запальничку, але не припалював, чекав на господаря.

«Запальничка не проста», відмітив про себе Юхим. Не з тих, що великим пальцем на коліщатко натискувати.

Заклавши ногу за ногу, він затягнувся, тримаючи цигарку між двома крючкуватими пальцями.

Станіслав звернув увагу на ті пальці. Вони, як гачки, не розгинаються.

— Дорогі курите,—здув Юхим попіл.—Скільки вам у місяць обходиться?

— Невже я рахую?

— Все-таки?

— Коробка на день.

— Дев'яносто карбованців. Сірники ще. На всі сто набереться. Що вам, горожанам! Надійшов строк — одержуй гроші. Двічі на місяць платять?

— Законно.

— І як воно виходить?

— Не нарікаю... прожити можна,—почервонів Станіслав і, щоб не дати змоги більше допитувати себе, почав: — У місті інше життя,—вертів на руці годинника, мовби хотів, щоб і його вартість була оціненою.— Вашій Ксені учитися б...

— Золоті слова. Такі часи, що без ремесла не проживеш. Хіба в полі то ремесло?

— Є інші, нехай вони й порпаються, як кури в смітті. А Ксені...— Станіслав не доказав, бо з ванькира вийшли мати з дочкою.

Недоречно це для Юхима. Може, Станіслав

до інституту має якесь відношення. Треба було розпитати. Не сидиться їм, жінкам!

Станіслав почав збиратися до тітки. Юхим не мав гадки почастивати його. Мовляв, знай, з ким маєш справу. Не таких бачили.

— Куди ж ви, у Кам'янку? — випроводжав гостя.

— У мене відпустка,—пояснював той.—Я вирішив, якщо на курорт їхати, то ліпше в село.

Прощаючись, він знову поцілував Лукійці руку.

— Бачив який!—метнула вона на Юхима переможницьким поглядом.

— Так собі... Одначе, де він робить, скажи мені. А ти вже й розімліла. Клич Ксеньку.

— Зараз... Люди наплескали тобі.

Дівчина через поріг, батько строго:

— Де він робить?

— Хто, тату?

— Ну, Станіслав.

— Не питалася,—оступилась Ксеня.

— Ви ніколи ні про що не знаєте. Німі й глухі, як про діло йдеться. Чого ж винесло вас із ванькира. Будьте певні, я б уже про все розізнав.

* * *

Гуде молотарка. Легка курява піднімається над током, пливе на поля і припадає на стерні.

Височенна скирта жита осідає, наче вгрузає в землю. Молотарка жере сніп за снопом, випльовуючи горі соломи.

— Давай!

— Не барися!— гукає хтось.

Підкочують грузовики, набирають провіяне і мчать до комор.

Рух, біготня, гамір. Їдкий пил запорошує обличчя, забирається за комір, за пазуху. Губи чорні. Біліють лише зуби.

Ксеня відгромаджує солому граблями. Захоплює великими купами і відкидає геть, а вона все вивалюється й вивалюється, і не можна позбутися солом'яних хвиль. Натискує на граблі з усією силою, зачерпуючи полову.

— Що ти робиш?— бурчить невдоволено Василина.— Марнотратниця!

Полова перемішується з соломою. Василина мусить загромаджувати, перев'язувати мотузкою. Тоді Михась поганяє коней, які аж за скиртою, і копиця соломи повзе вгору.

— А-гей! Ви, там!— погрожував із скирти Василь.— Руки у вас повідсихали, що полову гребете.

— Чуєш!— докоряла Ксені Василина.

На цю перепалку якраз наднесло Матвія Якимовича.

— Що не поділили?— струшував він пилюгу. Василина мовчала.

— Полова! Як не собі робите. Аби з рук?— сварився Василь.

— Це твоя, Ксеню, робота?— нагнувся голова і взяв жмут соломи.— Аби скорше, про чистоту не піклуєшся. Раніше за тобою такого не помічалось.

Ксеню немов окропом обдало. Випрямилась. Підскочила, як роздратоване звірятко.

— Не люба вам моя робота, то й не ставте біля машини. Інше місце знайду.

— Зачекай-но...

— Всі... всі ви повчаєте, — Ксеню душили сльози.

— Не психуй,— підступив до неї Матвій Якимович.

— Я не психую... Робити з-під палиці не хочу і не буду,—кинула Ксеня граблі сторчаком.— З кого завгодно жили вимотуйте, але не з мене.

Молотарка торохкотіла, заглушуючи Ксеніні докори.

На очах у всіх людей вона знялася й помчала, наче втікала від когось.

Бігла через житнисько, спускаючись у видолинок. Куди? Зупинилась, як укопана.

Віддалік чахає паровик. Війне вітерець і донесе його глухий гул, то знову тиша.

В синьому небі — низка журавлів.

— Курли-курли,— посилають вони прощальне, відлітаючи у вирій.

«Не люблять мене,— стукало в Ксеніній голіві.— І чого їм від мене треба? А Сагайдак теж хороший! Коли в газеті про мене писали, він славою моєю грівся. Зараз забув, мов і не знав. Василені заздрісно за Станіслава. Ну й чорт з ними. Я не Василювої породи, щоб їм у ноги кланялась. Не по дорозі мені з ними, піду іншою. Ще побачимо...»

— Курли-курли,— кликали в небі журавлі.

Рвали яблука.

Юхим довго прицілювався до антонівки. Лукійка застигла, не дихала, поки жовтобоке яблуко крутилося на хвостик у й не бажало попадатися в розщоху. Юхим не нервував, не лаявся. Він діяв спритно, як павук. Коли яблуко влізло в розщоху-щупальця, він моментально крутнув жердиною. Антонівка відірвалася від гілки.

— Є,— поклав яблуко на долоні, розчепіривши пальці, щоб не пошкодити.— Славне вродило,— показував Станіславу.

— Не яблуко, а золото,— розхвалював хлопець.— До великодня долежить. Лише піском засипати.

— Воно ж осіннє,— зауважила Лукійка.

— Поклади в кошіль,— подав Юхим жінці.— Гляди, аби не стукнулося, бо зачне гнити.

Станіслав відносив кошіль з яблуками у комору, розкладав їх у засіках на матах.

Юхим помітив, що хлопець труситься над кожним яблуком не менше ніж сам він, і наказав Лукійці піти ще за однією розщоху.

Рвали удвох. У саду — пахощі золотої осені. Молоді яблуні збирали їх цілу весну і ціле літо, щоб зараз оп'янити ними весь сад, напоїти вщерть повітря і зігнутися самим від обважнілих плодів. Ні в яку пору сад не манить так, як восени. Навесні спокушає своєю красою, коли цвіте, аж піниться. Влітку дарує прохолоду. І тільки восени розкриває всі свої скарби. Мила людському серцю вродлива дівчина, а ще дорожча вона, якщо стає матір'ю.

Хороше в саду. Заколисану тишу зрідка порушує яблуко, невміло зірване Станіславом; воно глухо гупає на землю. Юхим зиркає на хлопця, і той запевняє, що буде обережнішим.

Ксеня нишком увійшла в сад. Запилена пилюгою, в старенькому платті. Прислонилась до яблуні, наче чекала когось.

— Ксеня... од машини вернулась,— угледів її Станіслав.

— Чому так рано? Хіба кінчили?— здивувався Юхим.

— Кінчили,— ледве видавила Ксеня.

Юхим не повірив. Повагом пошкандибав за сад, потоптався там і назад.

— Ніби гуде,— бовкнув він.

— Най гуде, аби запалася,— витирала Лукійка запаскою руки.— Добре, що вернулася. Полуднати будемо.

— Умилася б,— напосідав на дочку батько. В нього ледве не вихопилось: «Гидко дивитись». Але стримався при Станіславові.

— Йди вмийся, доню,— сказала мати.

Вони рушили.

Станіслав залишився один і не знав, що робити. З подвір'я донеслось: «Лишили чоловіка напризволяще. От баби бабами». Згодом, з-за причілка виповз Юхим.

— Станіславе, полуднувати будемо.

— Дякую, але я...

— Не відмовляйтеся. Де бажаєте, в хаті чи у садку? Я ось столик поставив. Як лише тепло починається, ми надворі готуємо і їмо.

— Оскільки ви настоюєте...

— Значить, у садку? Ідіть та сідайте.

Станіслав подув на лаву, щоб не замазати білих штанів.

Лукійка накрила стіл скатертю. Ксеня, переодягнена, гладенько зачесана, розставляла полумиски. Страви холодні: товсто нарізане білорожеве сало, сир із смеганою, масло і мед.

Юхим витягнув з пляшки кукурудзяну заличку.

— Почнемо... Хіба у нас немає більше келишків? — покосивсь він на Ксеню.

— Збігай, доню. У миснику стоять, — підказала Лукійка.

— Прошу не допрошуся їх, — виправдувався перед гостем Юхим. — Купіть келишків. Як до стіни. А все тому, що мужицька звичка. Призвичаїлися з однієї миски їсти, з одного келишка пити. Будьте певні, я знаю, у місті по-паньськи: кожному тарілочка, виделка, ніж.

Ксеня принесла невеличку чарочку.

— З двох, і то легше. Я собі меншу, а вам, парубоче, велику.

— Мені вистачить, — не дозволив налити сповна хлопець.

— Не вживаєте?

— Зрідка.

— Ради знайомства можна. Не задаром ви трудилися, хе-хе... Дозвольте?

Юхим випив до Лукійки і поставив перед нею чарку.

— Наливай собі скільки хочеш, — і став закусувати.

Станіслав наповнив чарочку Ксені. Вона лише пригубила. І їла неохоче.

— Ви совітуєте,— чавкав Юхим,— везти яблука у Кам'янку.

— Ресторан возьме. Я ж казав, що приїдуть машиною, навантажимо... За добру ціну і без ніякої замороки,— говорив Станіслав.

— Без ніякої замороки. Проте коби у Львівчи, скажімо, у Київ, то можна більше б вторгувати. Наші у Ленінград возять.

— Не настоюю,— відкусував Станіслав дрібними шматочками сало.— Але мені здається, що нема рації.

— Далекі поля зелені,— підтримала його Лукійка.

— Не хочеться прогадати... Такі яблучка! Ліпші в теплих краях не виростуть.

— Зробимо так. Завтра я поїду додому, а заодно і взнаю, як антонівка ціниться.

— Юхиме, наливай-но, бо зовсім заморив хлопця,— відставила Лукійка свою чарку.

— Ксеня не випила,— мовив Станіслав.

— Вистачить з неї... Повторимо!— взяв Юхим в руки пляшку.— Мені вона теж не йде. Вип'ю в компанії. А сам, щоб сто літ стояла,— і не доторкнуся.

— І я байдужий.

— Є ж такі, що на край світу полетіли б за нею. Аж трусить його, як почує, що можна випити.

Сад дрімав.

Ксеня за весь час майже не проронила слова.

— Так ви вже розпитайте,— проводжав Юхим гостя.— Воно добре, щоб без замороки.

Лукійка помітила, що Ксені наче пороблено щось. Неговірка. Очі розпухли.

— Чи не наврочили тебе, моя пташечко? Змарніла, стала, як порхавка. Може б, до баби піти в ближчу неділеньку, щоб зіллям полікувала. Об'явилась, кажуть, тут недалеко така, що все на світі знає. Від зубів навіть допомагає. Тебе ж не інакше, як наврочили. Вилупив хтось баньки, і ось маєш! На роботу теж нічого ходити.

Ксеня й сама не рвалася. Вона не могла довго критися,— скупю оповіла матері, а та батькові, що Матвій Якимович її облаяв.

— Ова, невеликий пурис той голова,— обурився Юхим.— Не доріс він, щоб поганяти моєю дитиною. Най своїми розпоряджається. Кісткою в горлі йому чуже щастя. Розприщився... Будьте певні, я то вже знаю, чому портрета зняли. Затравити зібрались. Не вдасться їм, пся кров. Мінім ти відробила їм?

— Авжеж, що відробила, аби вони під себе наробили,— розійшлася Лукійка.

— Щоб твоя нога більше там не була. Не треба їхнього хліба. Я вже старий, в банді ніколи не був, то що вони мені зроблять!— вигукував Юхим до Ксені.— За твою кривавицю отака вдяка. Відчував, що воно там вийде. Не доведи господи з Івана пана,— чвиркнув Юхим крізь зуби.— Бодай вас ясний грім побив... Була нагода пристроїтись кравчиною у місті. Євсей обіцяв. Так ні, бо в школу ходила. Нащо вона? На папері лиш до науки пускають. Спробувала і виплюнула. Гірко? Аби вам так легко

дихалося, як мені зітхається. Все ти, Лукійко, винна. Піддакувала: моя пташечко...

Юхим ще довго б проклинав усіх і вся. Нараз скрипнули сінешні двері, хтось постукав.

Ксеня метнулась у ванькирчик і не показувалася. Лукійка презирнулася з Юхимом.

— Можна,—процідив він, вмощуючись кінець столу.

— Помагай-бі,— привітався вифранчений Станіслав.

— Ти... ви уже з Кам'янки?

— Як бачите. Справа в тому, що я не міг легковажно поставитися до вашого прохання. У нашому ресторані якраз...

— Зажди, зажди,— обірвав його Юхим.— У якому це вашому ресторані?

— У Кам'янці.

— Ага... розумію. Грішним ділом подумав, що ви в ресторані тее...

— Що ж в тому поганого? — вставила своє Лукійка.

Юхим колюче і зло глянув на неї.

— Сідайте. Здорожились,— до Станіслава.

— Широ дякую. Я розізнав, що у вас можуть купити центнерів з десять. За добру ціну. Машиною приїдуть.

— Яка ж та ціна? — барабанив пальцями по столу Юхим.

— Карбованців шість за кілограм.

— Не ошукають? Ви ж розказували, що такі яблука і в теплих краях не вродять?

— Ти ще торгуєшся,— сердилась Лукійка.— В ноги б кланявся доброму чоловікові.

— Треба подумати, зважити. Я так відразу

не можу,—бурмотів Юхим, підраховуючи, скільки заробить грошей.— Якби вони й дрібноту забрали?

— З дрібнотою важче. Я говорив в одній овочевій конторі. По три карбованці платять. Машини вони прислати не можуть. Але якщо приїдуть з ресторану, то можуть підкинути.

— Машина вкрай необхідна, бо легше на не-бо вилізти, ніж в колгоспі коней достати.

— Хіба ми пользувалися коли їхніми кіньми,— закопилила губи Лукійка.— Най вони ви-здыхають їм.

— Машина... — продовжував барабанити по столу Юхим. — Проте подумаю ще. Зайдіть завтра.

— Я можу телеграму дати, і післязавтра все буде в порядку, — ступив Станіслав до дверей.— Ксеня на роботі? — взявся за клямку.— Тьотя Фрозина казала, що буцімто якась замінка вийшла біля машини.

— Ет,— рубонув Юхим рукою повітря.— Було б чим перейматися.

Через два дні примчала автомашина. Юхимові відлічили новенькими жовтуватими сотнями шість тисяч. Вдвох із Станіславом вони продали у Кам'янці кілька центнерів дрібних і побитих яблук.

* * *

Євсей шив для Ксені зимове пальто. Відзначивши кусочком крейди білі лінії, краєв великими ножицями сукно.

— Гляди, аби не помилився,— слідкував за його роботою Юхим.

— За кого ви мене приймаєте. Подумайте ліпше про підшивку. Не подобається мені та, що ви дали. Купили б шовкову.

— І в сатиновій зійде.

— Воля ваша. Матерія підходяща. Не клеїться під такий матеріал непотріб давати,— зіжмакав кравець кусок чорного сатину.

— Може, й так. Сукно добре. В минулому році купив. Спекулянтка запевняла, що заграничне. Видно ж. До такого матеріалу і підшивку б не завадило. Так немає грошей. В минулому році на мед взятка була, а в цьому бджоли потрібно годувати, бо зачахнуть,— шкрябав потилицю.— Ламаного гроша в хаті не знайдеш.

— Раджу подумати,— настоював Євсей.

— Не помічав я, аби від думання грошей добавилося,— осміхнувся Юхим. Він наблизився до скрині, підняв віко і витягнув своє пальто.

Кравець зігнувся над столом. Ножиці кусали пружне сукно.

— Таки вговорив,— розгортав Юхим пальто.— Як ти дивишся, Євсею, коли ми відпоремо оцю підшивку. Такої зараз ні за які гроші не купиш. Варшавська марка. Коли на хутір вибрався, придбав це пальто. Приносилося воно трохи. Якби мав сина, ні за що не відважився б відпорювати підшивку. А то ж умру скоро.

— Пальто... було... — Євсей начепив навіть окуляри.

— Десять метрів пшениці віддав. А як підшивка? По-моєму, не витерлася.

— Ліпша ніж сатинова. Все одно радив би нову купити, бо зіпсуємо і ваше пальто, і до нового воно не дуже-то личить.

— Тоді най лишається сатинова. Вийде заміж — чоловік буде турбуватися, а мені вже набридло: плаття пошій, хустину купи, пальто справ. Я до п'ятнадцяти літ штанів не знав. Не велика пані — сатиною обійдеться. Що з коміром робити, гривуся? Комір зверху, а підшивки не видно. Люди під поли не дивляться.

— Хм... Певно, мабуть. — Євсей витягнув довгу шию. На його лисячому обличчі мелькнула тінь зацікавленості, заіскрилась у сірих очах. Він завагався, клацнув ножицями повітря.

— Чи не до весілля йдеться, я так розумію.

— Т-та... воно б уже й треба було б, — м'явся Юхим.

— Дівчина, як калина. На порі!

— Єдина, як око. Хочеться, знаєте, аби краще.

— Чув, наче городський сватається.

— Ніби є, бо ж сидіти в дівках у наші часи... Якби раніше, хіба б мене турбувало чи обходило? Та я б такого висватав! На десять десятин, я вам кажу, з усього б воеводства зятів наїхало. Тільки вибирай. Ну, зараз обезцінилося усе.

— Ви його в прийма? — проймав кравець очима хазяїна.

— Де там. Свою віддаю.

— Він, певно, з начальства?

— Певно, бо живуть добре. Як ото возив яблука на продаж, запрошував до себе. Цілий особняк має. Чистота така, що й ступити не наважишся. Навіть баню в хаті тримає.

— Ванну,— поправив Євсей.— Добра річ. За-лізаєш і лежиш, як у річці в спасівку, а тебе теплий дощик полоще.

— Живуть! Ото рай. Коби було знаття, вибудував би й собі такий особняк в місті замість того, щоб стягуватися на тих десять десятин. Як у бога за пазухою було б.

— Авжеж. То коли тее?

— Він настоює, аби скоріше,— Юхим згорнув пальто, щоб заховати у скриню.— Шкода, що з цієї підшивки діла не буде. Грошей нема, — жалівся він, забувши, що не втаїв продаж яблук.— Як же з коміром?

— Теревені розводите? — показала з ванькира Лукійка. Вона чула їх розмову, і її взяла злість. Знайшов Юхим, перед ким душу відвести. Щоб ти сконав, капосний чоловіче. Євсей швендя, де треба і де не треба. Рознесе, як со-рока: «Марчуки дочку видають!» А воно візьми і розклеїться усе. Лукійчине серце, наче кицька пошкребла лапкою. «Коби розклеїлось,— забажалось їй.— Ото гриз би Юхим пальці».

— Не одривай кравця від роботи,— гримала вона,— безсовісний. На комір шапка твоя підійде. Чи я не казала, чи господь пам'ять у тебе відібрав?

— Шапка, якщо вона каракульова, то буде акурат,— заходився знову кряяти Євсей.

— Піди врубай дров, — прогнала Лукійка Юхима з хати. Вона ще вдосвіта розчинила діжу, щоб спекти хліб. Їй важко місити тісто, але Ксениної помочі вона не хоче. Най дівчина спочине. Лукійка навідувалася до Фрозини. Тепер ясно, чому голова в'ївся на бідну Ксеню. Вона,

бач, не довела кукурудзу до пуття, а йому в районі чуба нам'яли. І добре зробили, бо сам винен. Хіба не вона, не Лукійка, намовляла Ксеню не сіяти на Лисій горі. Дурна, погодилась. Слово дала. Тепер голова злість зганяє. А Юрко-антихрист на якомусь там зібранні розпащекувався, горланив, що Ксеня слабодуха. Добре зробила, що не пустила на зібрання дівчину, бо воно було у неділю, і всі комсомольці рушили до машини. Недільник вигадали. В церкві святі дзвони виграють, а вони молотять, щоб вашими кістками так молотило на страшному суді.

* * *

— Чому ти не питаєшся в Станіслава, де він робить,— допікав батько дочці.

Дівчина не наважувалася, хоч Станіслав кожного вечора просиджував з нею допізна в садку. Звикла до нього, і коли він забарювався хоч на хвилину, її гнітили недобрі думки.

Хлопець облюбував у кінці саду колючу дику грушу. Ні батько, ні мати не помічали її. А вона йому подобалась. Виросла — гінка, недоступна. Родить дрібнесенькі грушки, придатні лише на гнилички. Ніхто її не обкопує. Росте собі, як знає.

— Ця груша,— жартував не раз Станіслав,— подібна на тебе, Ксеню. Однак є велика різниця. На груші неможливо прищепити добрий сорт, застара. Ти ж, русалонько моя, обвикнеш у місті. Затьмариш усіх своєю красою, — він обіймав її за плечі, принадно усміхаючись.— Тобі б артисткою личило бути, співачкою.

Він любив класти свою кучеряву голову на її коліна. Вона перебирала його волосся, закручуючи на свої пальці.

Він повторював: «Русалонько моя!».

Вона не сердилась на нього, як тоді, біля річки. Станіслав надто чемний з нею.

— Кажуть, що там, високо, є наші зорі,— топив очі Станіслав у тихому небі.

Вона гладила його волосся.

— Дивний ти. Романтик.

— Це так хороше думати, що десь у небі є твоя і моя душа, що ми з тобою, Ксеню, безсмертні.

— Не вірю.

— Ще б. Ти в інститут тягнешся. А я...— подумавши, він став розповідати, як йому важко жилося. Батько дорікав йому на кожному кроці, змушував сидіти над уроками і вчити музику. Він зненавидів школу.

— Розкажи ще що-небудь,— прохала дівчина.— Я так мало про тебе знаю.

— Що ж тобі розказати, моя русалонько?

— Усе. Тато мене питає!

— Дивак твій тато. Він був у нас. Я з матір'ю його познайомив. Мені здається, йому сподобалось!

— Він усім хвалиться, що ти багатий.

— Найбільше моє багатство — це ти... Ти знаєш, чого він допитується?

— Ні.

— Скажу.

— Ану.

— Він допитується,— хлопець ловив зорі,— на якій я роботі, скільки в місяць одержую...

— Як ти взнав? Підслухав?

— І не подумав. Я завжди читав це запитання в його очах.

— То що ж мені йому сказати?

— Люба,— взяв він її обидві руки в свої долоні.— Невже важливо, чи я простий робітник, чи професор. Важливо, щоб був людиною. Може, не так?

— Так.

— Я люблю тебе, — він м'яко обняв її за шию, схилив голову на своє плече і став засипати поцілунками.

Вона не ворухнулася, не вирвалася з його рук. Уся пройнята трепетним хвилюванням, перебувала в якомусь мрійному забутті, солодкому і вже не лякливому.

* * *

Пошивши пальто, Євсей взявся за плаття.

— Юхиме, щось маю вам сказати,— примружив він хитрі очі.

— Кажі.

— Тільки ви не зобидьтеся. Станіслава я бачу у вас надто часто. Знайоме лице, а де стрічалося, згадати не можу. Вчора, як йшли ми разом з ним у село, запитую: «Часом не в ресторані ми з вами здибалися?»

— П'яниця? — Юхим насторожено.

— Ось послухайте. «Може бути», він мені. Тоді то ви,— я йому. Пам'ятаєте, на Октябрських ми завітали у ресторан, а ви за нами прислужували. Добре погуляли. Ви були? Я до нього. «Може бути,— відказує». Ні, не може, а достеменно. На чай я п'ять карбованців всучив.

«Хіба мені один дарує», він мені.— Євсей втягнув шию у плечі. Поліз у кишеню за кисетом.

— Ну й що з того?

— Офіціантом він,— робив кравець цигарку.

— Офіціантом?

— Виходить... У тому великому ресторані в Кам'янці, що з музикою.

— Ет,— взяв й собі пучку махорки Юхим.— А я мислив, з учительського роду...— Його верхня губа затремтіла, і тому вуси засіпались. Курив узатяжку, пускаючи дим одночасно ротом і носом.

— Не подумайте щось зле,— строчив Євсей на машині.

Юхим пропустив це мимо вух. Прагнув побути на самоті. Важко переставляючи ноги, міряв подвір'я. Зачепив носком бляшане коритце з водою для курей і відкинув його на город, облаяв собаку.

«Най лише він покажеться мені,— гадав про Станіслава.— Я його викурю. І Ксені не з добром буде, і Лукійці не з маком». Він провчить їх! Лише б вечір скоріше, щоб Євсея випроводити спати на горище.

У воротах — Станіслав.

— Ксеня хвора,— бовкнув Юхим.— І... вам нічого її турбувати, молодий чоловіче.

— Що з нею? Можливо, за лікарем...

— Не переймайтесь! Не ваше діло.

Станіслав постовбичив трохи і поплівся з двору.

Вечеря — гірка. Юхим ганяв ложкою в мисці.

— Зготовили не затірку, а помії. Молоко терпке.

Євсей побрів спати. Ксеня — до дзеркала.

— Стара! — гукнув батько.

— Що тобі?

— Ксеню, нікуди нині не підеш. Доходила-ся... Ви знаєте, хто він? — вирвалося із свистом у носі Юхима. — Мовчите. Заціпило б вам, пся крив. Гадав, порядна людина, а він офіціант.

— Так і знала, — Лукійка глухо.

— Офіціант! — вишкірив Юхим зуби. — Ложки, тарілочки миє...

— Гречний такий, — згорбилась мати. — Доню...

Ксеня закліпала очима.

— Цитьте, навіжні! — носився по хаті Юхим. — Гречний... Провалилися б ви разом з ним крізь землю. Виняньчила пташечку, коби очманіли.

Дівчину взяло за живе.

— Чого вам від мене треба?

— Чого? Люди... що люди скажуть?

— Не муч дитини! — спохватилась мати.

— Мені, не вам з ним жити, — здригались Ксенині плечі.

— Коби він не зобижав тебе, — плакала мати.

— Він добрий. Не з багатством жить, а з людиною, — напосідала Ксеня на батька.

— Побалакай мені! — сатанів він. — Голубка півневі не рівня. Закохалася, як чорт у суху вербу.

— Вгомонися, Юхиме.

— І ти за нею.

— Коли я за тебе виходила, хіба на худобу уповала...

— Вам одинаково... Вам най борщ без сала, аби до серця пристала. Любов? Тьху, пся крив,

на ваші дурні голови. Узяв би щіпок і молотив, поки мозок не повискакував би.

Юхим почорнів від люті. Гримнув дверма.

Сновигав примарою. В голові роїлися недобрі мислі, як роздратовані оси. У серці — роз'ятрена рана. Кому і що казати? Глуха темна ніч. Вона не послухає.

Підбіг Лиско, став тертися біля ніг. Не прогнав його. Присів на колоді, гладив кудлатого.

— Ти, Лиско, розумний. Ти більше знаєш мене, аніж вони.

Собака лизнув Юхимове лице.

— Скажи, Лиско, ніби я щастя їй не хочу. Коби міг, серце своє оддав би. Вирвав би з грудей і поклав би перед нею. Вона єдина в мене.

Собака мотав патлатою мордою, наче справді розумів хазяїна.

— Скажи, — промовляв він, — для кого, як не для неї, старався я весь вік, аби в люди вивести. Мислив, оддам за путнього чоловіка і на цвинтар, бо нащо мені довше жити. Коби вона була щасною.

Шугнула вечірня птиця, може, кажан. Лиско застриг вухами.

— І ти мене не слухаєш. Всі ви однакові. Один я.

Глуха і невидна ніч. Щемить Юхимове серце, але, крім нього, ніхто цього не розуміє...

Мине день, ще більше гризтиметься Юхим. Лукійка скаже йому стиха, що дочку треба віддавати заміж за Станіслава, бо в Ксені знайдеться від нього дитина. Юхим окаменіє, а потім...

Якби не кравець Євсей, він порубав би усіх і себе б погубив.

— Схаменись, Юхиме,— візьме його за плечі Євсей.— Під мертвого руки не підкладеш.

* * *

Чим більше батько дошкуляв Ксені, тим вона ставала упертішою і неслухняною. Любов — не пожежа — спалахне, не погасиш. Дівчина й не обмовилась словом Станіславу про батьківську лють-недовіру. Пораючись по господарству, була смутна, неговірка. А виходила в сад на побачення, про все забувала. «А що коли не прийде?» виглядала Станіслава в тривозі. То була її перша любов, чиста і полум'яна, нічим і ніким не осквернена, але зовсім не вивірена і тому майже сліпа та безросудлива. Ксеня покохала всупереч батьківській волі, на заздрість друзям. Їй так приємно слухати Станіслава. Він малює перед нею принадну картину їх спільного життя. Вона тулиться до його грудей.

— Коли?— питаються її очі.

Вона підрахувала, що до кінця його відпустки залишилося всього десять днів. Він теж почав нервувати, чому вона боїться сказати батькам.

— Почекаємо що один день,— відтягувала.

— Давай запишемося, а тоді...— вмовляв він.

Ксеня не осмілювалась.

— Сам поговорю,— гарячився Станіслав. Він узяв її за руку і повів у хату.

Стріла Лукійка.

— Мамо, де батько? — запитав хлопець, звертаючись так уперше.

— В коморі з Євсеєм.

— Ми хочем повідомити вас... — промовляв він вивчену фразу.

— Щастя вам, діти. На таке діло батька б запросили, хоч він й не перечитиме,— вона майнула. Але вернулась сама.— Він сказав, що це не пізно зробити й завтра. Тільки ви, Станіславе, приходьте з тіткою, десь перед обідом.

Ксені лячно стрічатися з батьком. Вона з нетерпінням чекала завтрашнього дня.

Юхим поголився звечора і натягнув чисту сорочку.

Свати не забарились.

Фрозина підбрала свою довгу й широку спідницю, вмощуючись навпроти Юхима.

— Породичаємось? — весело зацокорила вона, приступаючи зразу ж до діла.— Де ж ваша ясочка?

— Встигне... Повинні надійти Євсей з дідом Митрофаном. Тоді й почнемо,— обперся Юхим на руку.

Фрозина наче й не чула:

— Лукійцю, вибери з кошеля... дещо захопили. Став, голубко, на стіл.

Надійшли кравець з дідусем.

— Мир дому сьому! Свати засиділись, можна й до торгу приступати,— гладив дідусь бороду.— Що ж ти, парубче, у городі не міг собі горлицю сподобати?

— Видко, ваша пір'ям красивіша,— відповіла за нього Фрозина, блиснувши зубами.

— Усе на білому світі стало догори ногами. Не по формі робиться. Колись свати, білі рушники, а зараз жених сам приперся. Як в татар.

Може, вже записалися, не чекаючи батьківської згоди?

— Ні, діду,— кинув Юхим.

Розмова клеїлась мляво.

— Ближче до того, чого нас кликано,— підганяв Митрофан.— У мене стільки роботи! В молоді літа менше було. Все вона, Ксеня... Вибрали мене. Хоч воно ніякими законами не затверджено, але, їй-богу, доводиться більше ніж голові човптися. На всі боки пильнуй.

— Почнемо,— буркнув Юхим.— Отой сватається до моєї дочки. Як батько я не то що проти, а хотів би спитати його при свідках.

— Не соромте хлопця. Він такий скромний,— показала знову Фрозина зуби.

— Ага, скромний. Пригнався за стільки верств,— усміхався дідусь.

— От тобі на! Який тут сором? Я дочку віддаю. Багатство своє... — Юхим не закінчив. — За дочкою небагато дам. Затям собі. Скажи, як будеш з нею жити? Що вона робитиме?

— Те, що усі жінки роблять,— спохватилася Фрозина.

— Не сунь носа до чужого проса. Він обіцяв якомсь мені, що пошле її вчитися.

— Буде вчитися,— видавив Станіслав.

— Де?

— В педагогічному. Влаштую.

— Всі чули? — спитав Юхим.— Я хочу, щоб ви людьми стали. І тобі, парубче, не завадило б учитися.

Лукійка порядкувала на столі.

— Покажить свою кралю,— напосідала Фрозина.

— Наллемо чарки і вийде, — заспокоював її Юхим.

— Коли ж весілля? — випив горілку і обтерся рукавом дідусь.

— Треба через тиждень, бо в нього відпустка кінчається, — сказала Фрозина.

— Можна й так, — погодився Юхим. Він покликав Ксеню, коли випили по другій.

— З попом чи без попа обійдеться? — хитро спитав Євсей, який довго мовчав.

— Як це без попа? — фиркнула Фрозина. — Хіба Юхим з Лукійкою дозволять! Я вже з батюшкою балакала. Він застеріг, що слід раніше в сільраді записатися. Станіславцьо до вінця готується.

— Треба, парубче, молодій весільне плаття справити, обручки і веляна купити. Коли я вінчався, раз десять на базарах бував. Затям, — повчав Юхим.

— Ми без попа, — заперечила Ксеня.

— Хіба можна супроти батьків, — гудив її Станіслав. — Це так красиво, у церкві...

— Я... не можу.

— Невже то шлюб, якщо без церкви. Де таке видано? — ламала руки Лукійка.

— Сім'я на звичаях держиться, — додав Євсей.

— Штунди, і ті вінчаються, дочко, — витрушував крихти з бороди дідусь. — Вчити вас потрібно!

— На плаття, мої рідні, Станіславцьо не поскупиться, — запевняла Фрозина. — Справимо весілля, яке й не снилося. Житимуть і пам'ятимуть.

- Але ж...— не доказала Ксеня.
- Цить!— пхикнув Юхим.— З попом буде!
- Все життя пам'ятатимеш,—вмовляла Фро-
зина дівчину.— Таке щастя...
- Дав би господь,— мовила Лукійка.

* * *

Після заручин, того ж дня, молодята відправились у місто й набрали на плаття. Євсей скоро пошив його: Станіслав платив непогано.

Коли Ксеня нарядилася в білий шовк, мати сплеснула від задоволення:

— Як тобі до лиця, моя пташечко!

Ходила навколо дочки, примовляючи:

— Най всяке бачить, що то Марчуки свою єдину віддають, най кусають пальці від злості.

Станіслав з ранку й до ночі човпся з Юхимом на господарстві, готуючись до весілля.

Вінчатимуться в селі, бо в місті для Станіслава не вигідно. А Ксені? До заміжжя вона могла розпоряджатися собою, а віддасться, буде робити, як чоловік скаже.

— Після церкви гостюєм у мене, — підмітав Юхим дровітню.

— Хай буде по-вашому, — вибирав жених тріски.

— Я настоюю тому, що так дешевше обійдеться. Погуляємо, а тоді я вас одвезу...

Підготовка до свадьби не давала Ксені спокою. У печі не переставав палахкотіти вогонь.

Закололи кабанця. Пекли, варили, смажили... Зітхнула вона лише, коли пішли із Станіславом записуватися. Але на це не потребувалось багато часу. Їм видали довідку, що піп має право їх звінчати. Це було так буденно, ніби видавалась якась проста квитанція за ті кільканадцять карбованців, що їх слідувало заплатити.

Ксеня поставила свій підпис, наче відбула повинну. Станіслав узяв її під руку, і вони вийшли на вулицю.

— Дивіть, а дивіть! Вже записалися,— висовувалися з-за тинів зацікавлені лиця жінок.

Ксеня просила йти тихше. Їй радісно, що люди зорять. Жаль, що ні Матвій Якимович, ні Юрко не попалися на дорозі!

Обідали без горілки. Тесть з тещею не дозволяли зятеві ночувати у них: розписатися — це ще не шлюб. Станіслав обурився, почервонів, як рак. Мусив підкорятися.

Ксеня побігла за друзками.

Мала намір попросити Василю, Михася, Василя. Давно не була у них. Проте зважилась. Спочатку до Василю. Та латада свитку.

— Ксеня? — упустила від несподіванки голку.— Навідалась? А я гадала...

— Чи ж ми не товаришували?

— Правда.

— На весілля запрошую тебе. Будеш за дружку,— впевнено вимовила Ксеня.

— За дружку? Чула, ви вже записалися.

— Т-так. Але він, батьки напосідають, щоб у церкві. Я не хотіла, я перечила. Мама в плач і, щоб не обійти їх... Уже велян готовий.

— Не думала, що ви до церкви,— опустила

очі Василина. — Чомусь ніхто не говорив. Ми з дівчатами навіть заспорили...

— Аби все шито-крито хочеться. Ти прийдеш?

— Не знаю...— підбрала Василина голку. — На твоєму місці я б нізащо не погодилася б. Сором який...

— Відмовляєшся?— спалахнула Ксеня.

Василина колупала голкою під нігтями.

— Роби, як знаєш,— вимовила вона.

Ксеня в нестямі метнулася з хати. Василина відмовила в проханні. Не кланялись їй в ноги. Інші знайдуться. Простуючи вулицею, стрілася з Михасем. Він у своєму великуватому чорному костюмі, в чоботях. Вона б, може, й не окликнула його, якби він сам не привітався, сходячи із стежки.

— Здрастуй, Михасю,— відповіла. — Не забув мене?

Хлопець розгубився. Він без батіжка і не знав, куди діти свої руки.

— Пам'ятаєш?— взяла вона його за руку і заговорила квапливо:— Прошу тебе на весілля. Дружком у мене будеш. Ти добрий. Приходь, Михасю.

— Ні, — повів він очима. — Хочете, я вкраду коні й до самісінької Кам'янки вас відвезу, але дружком...

Дівчина випустила Михасеву руку. Вона не знала, що говорити. І він відступився.

Постояла трохи, тряснула головою, підняла її вгору й гордовито завернула додому.

Її помітив Юрко, який щойно виглянув з клубу. Гукнув: «Ксеню!»

Впізнавши його голос, не зупинилася. Навпаки, слово, кинуте Юрком їй в спину, погнало її прудкіше.

— Здичавіла на хуторі,— плюнув Юрко.

Біля нього завертівся Михась.

— Що трапилось?— Юрко до нього.

— Не визвірюйся. Може, я хочу сповістити, що людина гине, а ти шулікою...

— Хто гине?

— Вона... в церкві вінчатиметься.

— Цебто, Ксеня? Недоставало...

— Вплинути б на неї,— повторив Михась любимий вислів Юрка.

— Хіба не чув, як я її кликав. Не обернулась.

— Все одно треба щось робити...

— Подзвоню Сагайдаку. Най він з нею поговорить... Не побоюся сказати, що райком зіпсував дівчину. Чи актив, чи збори,— їй записочку шлють, по телефону дзвонять: «Приїздіть, будьте ласкаві!» А в неї кишка тонка. Зазналася. Тепер мене за неї критимуть...

Телефон — у колгоспній конторі. Звідси Юрко й додзвонився в райком. Сагайдак зразу ж узяв трубку.

— У нас нещастя,— лементував Юрко.— Комсомолка Марчук шлюб бере в церкві!

Сагайдак, видно, лаявся. Розмова відбувалася довго. Юрко задоволено сповістив, що сам Сагайдак завтра приїде в село, щоб поговорити з Ксенєю.

— Як її викликати,— міркував хлопець. — Передам через тебе записку, Михасю.

— Лучче до неї додому підїхати.

— І то правда,— погодився Юрко. Проте він

вирішив порадитися з Матвієм Якимовичем. Але той був чимось заклопотаний і буркнув:

— Подумаєш, велике цабе, щоб їхати до неї. Най забирається з села з своїми капризами хоч до чорта в прірву.

Сагайдак мав прибути зранку. Одначе забарився. Підкотив мотоциклом прямо до клубу, підхопив Юрка, і вони помчали на хутір.

За селом перетнулися дороги. На роздоріжжі — трухлявий хрест. Два клуби куряви — з села і з поля — котилися один одному назустріч.

— Це вона! До шлюбу, — шарпнув Юрко за полу Сагайдака. Мотоцикл захитало, але Сагайдак вирівняв його. Крутнули під хрестом і зупинилися за роздоріжжям.

Підвода наближалась. Юхим здалека упізнав хлопців і підстебнув коней.

Юрко підняв руку, щоб «проголосувати», але Сагайдак зупинив його.

Молоді заворушилися: Стацислав штовхав образом у спину Юхима, щоб поганяв швидше, а Ксеня, мабуть, перечила.

— Викупу? Вам викупу забаглось? — кричав з воза Євсей. Він розмахував пляшкою горілки, то виймаючи її з-за пазухи, то знов ховаючи, — мовляв, викуп є, але вам — дзуськи.

— Вони не зупиняться, — зійшов з дороги Юрко.

Коли порівнялися, навіть Євсей прикусив язика. Ксеня схилила голову вниз і опустила припухлі очі. Ніхто не проронив й слова. Лише коні похропували.

Затаракотів мотор, і мотоцикл, підскакуючи на вибоях, рвонув у поле.

Підвода завернула з роздоріжжя до церкви. Тоді Станіслав обернувся й погрозив:

— До чесних людей присікуєтесь! Сім'ю хочете розбити!

Його голос зірвався, і лайка потонула в куряві.

Вінчалися в будень. Мало хто прийшов до церкви. Михась спостерігав з цвинтаря, як музиканти під церковною брамою вигравали веселого марша.

Високі сходи застелені барвистими ряднами. Молода в білому до п'ят платті, на голові, на плечах — зібганий велян. Коси розплетені. На грудях квітка з білою стрічкою. Молодий в чорному. В нього теж квітка на грудях. Галстук червоний, мов язикате полум'я.

Фрозина засипає молоду пару квітами. Набирає жмут з кошеля і кидає на них.

Юхим у високих чоботях ставно, повагом крокує поряд з дочкою.

— Ей, ви, повилуплювали баньки! Дайте дорогу... Назбігалось вас!

Лукійка тикає старцям коровай:

— Помоліться за здоровіє Ксені й Станіслава.

* * *

Ксеня ще сама не може сказати, як їй живе-тьця в свекрухи. Скорше, що добре. Зранку вона йде на базар. У місті не так, як у селі. Все треба купляти. Принесе вона м'яса, молока, дрібної зелені (картоплю купує Станіслав, бо Ксені важко нести), а свекруха готує обід. Вона тиха й сумирна жінка. Немолода, старіша, ніж Лукійка. Невістку донею називає, а та її матір'ю.

Чим погано жити Ксені? Її не силують навіть обід варити. Повернеться з базару і вишиває сорочку хрестиками, чекає мужа. Він працює по-змінно: або зранку до шести, або завітніч. Вона рада, коли він на ранковій зміні. Два тижні Ксеня у місті. За цей час Станіслав ні разу не запізнився. Як добре виглядати його. Про село вона думає, коли зачинає пісню. Тоді хочеться простору, але в неї — обов'язки жінки. Відганяє злі помисли.

Сьогодні Станіслав на ранковій зміні. Вона й не обідала як слід.

Задзвонив дзвінок: застукотіли Ксенині туплі. Зняла защіпку і повернула замок.

— Станіслав? — відхилила двері.

— Я, моя русалонько, — увійшов він боком, притримуючи під пахвою якийсь пакуночок. Обняв однією рукою, цмокнув у губи. — Не скучилась?

— Скучилась, любий.

Він відправився на кухню, щоб покласти пакунок. Ксеня не допитувалася, що там. Станіслав ніколи не приходив з роботи з порожніми руками. Але яке їй діло? Вона не відає, скільки він заробляє. Свекруха дає гроші на базар. Залишки Ксеня повертає.

Мати накрила на стіл у столовій.

Обідають втрьох.

Він набирає майже повну тарілочку салату. Хліб намазує маслом. Ксеня не може звикнути до салату. Вона з більшою охотою береться до овочевого супу із сметаною. Сметана пахне свіжо, наче її дістали з льоху.

Свекруха їсть мало. Обрізає скоринки. Ксені

хочеться подробити їх і кинути в суп. Вона спробувала якось це зробити, але Станіслав насварився.

— На хліб зароблю, хоч і не професор,— процідив.

Він любить поїсти. Свекруха м'яса не вживає, зрідка пробує молоду телятину. Зате Станіслав ніколи не відмовляється. Жваво запихує м'ясо з жареною картоплею, орудуючи ножем і виделкою. Його губи блищать від смальцю.

— Витрися,— подає йому Ксеня серветку.

Він дрочиться, не бажає витиратися і наважується поцілувати її.

— Фу, противний!

Нарешті п'ють компот.

Станіслав лягає на дивані покурити. Жінки миють посуд.

До буфета невістка ще не підходила. Чисті тарілки, чашки, ложки, виделки й ножі кладе на місце свекруха.

Ксеня вільна. Не сидиться їй. Вона не втомлена. Її манить на вулицю.

— Підемо,— просить вона Станіслава.

— Почекай трохи,— басить він. — Або... до мене,— ліниво посувається, даючи місце на дивані.

Ксеня помічає, що наодинці, в кімнаті, чоловік не дуже ввічливий з нею. Товариші в Станіслава — молоді нежонаті хлопці. Вони зрідка відвідують його, частіше виманюють, але вона не пускає.

Станіслав відпочив. Зібрались на гуляння. Пробираються вузькими вуличками на високу гору. Її підніжжя густо заросло смереками і со-

снами. Лються пахощі смоли. Віє легенький вітер. Станіслав неохоче підіймається на самісіньку лисину. Ксеня тягне його за руку.

На горі маячать мури — розвалини старовинного замка. Добравшись до них, він лягає навznak. Висока гора Бона. Кам'янець внизу, як у глибокій тарілочці. Блищать червоні дахи колишнього єзуїтського ліцеуму. Зараз там педінститут — плекана Ксенина мрія.

Станіслав скаржиться на серце. Віддихавшись, задумливо розповідає, як козаки Кривоноса штурмом брали Бону. Любо слухати розповідь. Ввижається, ніби смерічки внизу теж заслухались, бо не шумлять на вітрі... Станіслав уже оповідає про княгиню Бону, яка наказала з'єднати дві гори: Бону і ту, що навпроти — Хрестову, шкіряним мостом, щоб їздити по ньому шестірнею.

Дрімають мури замка. Ксеня жадібно ловить нову, іншу легенду про злючих турків і яничарів, які вщент колись сплюндрували Кам'янку.

— Знаєш, — хвалиться, наче зробив відкриття, Станіслав. — Колись давно в нашому ліцеумі вчилися діти Гонти, про якого Шевченко описав.

— Він тут їх зарізав?

— Зарізав, бо бився за нашу віру.

— Я не знала.

— Ти багато дечого не знаєш, русалонько, — перекинувся і ліг на живіт Станіслав.

— Піду завтра в бібліотеку. Можна? — присунулась ближче до нього Ксеня.

— Звичайно. Лиш матері допоможи обід зготувати. Вона стара вже. При батькові їй нелегко доводилось.

— Я допоможу... Ти як гадаєш, коли я готуватимуся цілу зиму, а потім ще й влітку, здам вступні екзамени?

— Здаси... неодмінно здаси... Я потурбуюся. В мене теж новина. Кінчаю з рестораном. Набридло чути від різних відвідувачів і сусідів, що жіночою справою займаюся.

— Як це добре,— раділа Ксеня.

— Піду на бухгалтерські курси. Скоро відкриваються. Передай матері. Вона мене кожного дня гризла.

— Скажу, любий.

Вона замріялась. Станіслав у доброму настрої. Знову оповідає легенду.

Розширеними очима Ксеня милується розкішними краєвидами, які стеляться навколо, ховаючись за небокраї. За Хрестовою горою бовваніє Божа. Під нею синя Іква. Рухаючись навпроти течії, можна дійти до Рудок. Нащо вони... Ось вона поступить в педагогічний, її не зможуть послати нікуди з Кам'янки, бо тут працюватиме муж. Він стане бухгалтером. Вони часто піднімаються сюди, на Бону. Місто лежатиме під їх ногами, а вони йтимуть все вище й вище, хапаючись руками за сосонки.

Її зовсім не обходить, як там у Рудках.

* * *

Сьогоднішній день у Сагайдака мав розпочатися нарадою,— збиралися секретарі первинних організацій, щоб порадитися, як побудувати районний стадіон. До наради секретар вирішив

проглянути ранкову пошту. Зірвавши сургучну печатку, він відкрив чималенький пакет. В ньому була почесна грамота. Сагайдак зрадів, що в обкомі не забувають про його клопотання, і, поправивши окуляри, взявся читати. Раптом веселий блиск його очей погас, грамота, мов жива, вислизнула з рук, і він не підняв її.

В кабінеті—порожньо. Сагайдак нишком розмовляв сам із собою:

— Пізно... Але Юркові не варто про це говорити. Він обізве усіх бюрократами. А хіба це бюрократизм, коли ми не можемо досягнень закріпити? Давненько, правда, я клопотався за грамоту. Запізнались. Усі запізнались,— і він захитав головою.

Довго чи всього кілька хвилин просидів на одинці,— сам не міг збагнути.

Інструктор відхилив двері і сказав, що всі вже зібрались.

Сагайдак очутився. Похапцем заховав грамоту в конверт і поклав в ящик стола. Грамота належала Ксені.

...Про стадіон говорили з запалом, говорили поодинці і всі разом. Лише Сагайдак ніби куняв за столом.

Коли кінчили, Юрко підійшов до Сагайдака.

— Ви ніби хворі?

— Та ні.

— Вигляд у вас... Хворіти нема часу. В мене народилася ініціатива — хочемо Василеві Вигері гуртом хату поставити. Але щоб про це ніхто не пронюхав, щоб не викрав ідеї. Ви мусите приїхати до нас на збори.

— Коли?

— Завтра. З місцевим керівництвом я уже погодив, утряс чин-чином.

— Забігав ти перед звітними зборами,— на смішкувато кинув Сагайдак. — Ініціативу твою підтримаємо, але й іншим підкажем.

— Мою ідею? Іншим? Може б, після конференції...

— По очах бачу, що це не твоя власна ідея. Скажи відверто, хто запропонував ставити хату?

— Ну, голова. Але я теж не балалайка! Можете не сумніватися.

* * *

Заторохкотіла по битій дорозі підвода і збудила ранок у селі. Вузькі вулиці прокинулись від сну. Хлопці й дівчата потягнулись з усіх кутків на Василеве подвір'я.

Вишні і яблуні поспирались на тини, мов задивилися на те диво.

Михась в картузі набакир, в підкочених до колін штанях стояв на голому возі, вигукуючи:

— На то-о-ло-ку!

З-за Ікви обзивалась луна, ніби перегукувалась з хлопцем. Він цьвохкав батіжком з червоним кутасом, натягав віжки. То з його уст, то із-за річки зривалось раз у раз:

— На то-о-ло-ку!

Василь ще із самісінького досвітку товкся у дворі. «Прийдуть, а чи не прийдуть люди? — переживав він. — Може, треба було найняти? Це ж не жарти — будувати хату». Проте впевненість узяла верх. Відчинив навстіж хилі ворота. На толоку Василя спонукав Сагайдак. Юрко

заїкнувся йому, що Василеві потрібна поміч. Сагайдак приїхав у село. Зібралися комсомольці й вирішили влаштувати толоку.

За ворітьми — зелен явір. Михась мало не зачепився за нього, прудко в'їжджаючи на подвір'я.

— Здоров, Василю! Давай хлопців, щоб привезти солому!

— Ще нікого немає.

— Виглянь за ворота — з усіх кутків чешуть. Матвій Якимович має надійти. Навіть дід Митрофан суне.

Василь задивився на Михася веселими сірими очима.

— Я... сам,— почав він.

— Що? Сам глину копав? — помітив Михась руді плями на Василевих штанах.

— Ага... Вона неглибоко.

— Невірна ти душа! — розсміявся Михась. — Там усі з городниками.

Хлопці з дівчатами наспівали звідусіль: хто йшов через ворота, а хто через сад. Віталися з Василем, питали, що робити.

— Ша! Без крику! — втихомирював усіх Юрко, бачачи, що Василь розгубився. — Давайте за соломою. Та не всі. Двох з Михасем вистачить.

— А мені що робити? — торкнула Юрка за рукав Василина.

— Тобі? Бери двоє дівчат і помагайте Василевій матері обід готувати. Там такого барана зарізали, що слинки котяться.

Пославши гурт дівчат викидати глину з ями, іншим наказавши витягати воду з криниці й наливати у діжку, Юрко з хлопцями взявся за ділі. Гупали лопати, видзвонювали сокири.

— Хазяїне, де ти?— зняв кашкета і блиснув лисиною Матвій Якимович.— Давай і мені роботу.

— Ідїть до нас!— виглянули з ями дівчата.

— А не зобидите старого? — питався Матвій Якимович.

— Згадала баба, як дівкою була,— задріботів по подвір'ї дід Митрофан.— Дилі тесатимеш і порядок наводитимеш.

— Вони й самі раду дадуть. Бач, без нас обійшлися, сили розставили.

— Хоч ти і голова, але мене не вчи. До дівчат йому заманулося, хе-хе. Гляди, аби останні волоски жінка не обірвала.

— Жінка, то нічого, а коли ми накинємось, то ні одного не лишимо,— глузували дівчата.

Матвій Якимович по-молодецькому крутнув вуси, підхопив з плеча сокиру і взявся до дилів.

Михась привіз солому, і робота закипіла ще дужче.

Замішували глину. Хлопці в одних трусах, дівчата в платтях, заголених до колін. Блищать жилаві литки, тупцюють молоді ноги. Ніхто не вгледів, як до гурту підійшов Сагайдак з групою молоді з міста. Вони швидко пороззувалися і метнулись до гурту місити глину.

— Нашого полку прибуло!— крикнув, витанцювуючи, Юрко.

— Не лише промови виголошувати мені, — витирав Сагайдак глину, яка бризнула на окуляри.— Треба і розім'ятися.

— Воно корисно,— усміхнувся хтось.

— Аякже,— не образився Сагайдак. Він пе-

редав окуляри дідові Митрофанові, який стояв збоку, і заповідливо став місити глину.

— Води! — гукнув відсапуючись.

— Нема в діжці, — таракотів Матвій Якимович в порожнє відро. — Ану, хлопці, в цєп до криниці.

Загуркотіла корба. Відро переходило з рук у руки. Останнім брав його дід Митрофан і обережно підливав тим, що місили, під ноги. Але й він не втримався, щоб не пожартувати. Прицілився і хлюпнув водою, обливши біляву дівчину з міста.

— Ой, — скрикнула вона.

— Дід залицяється! — почали збиткуватися хлопці. — А ще інших повчав.

— Ніби в мені кров не грає, — огризнувся дід і кинув для сміху: — Старий віл борозни не зіпсує, хе-хе.

— Але й глибоко не виоре, — доповнили хлопці.

З хати майнула Василина, заспівуючи на льоту:

Кум до куми залицявся,
Посіяти конопельки обіцявся...

Пісню підхопили. Дід Митрофан думав, що це про нього співають, і, коли скінчили, обізвався:

— Бодай на вас, невже я залицяюсь?

Василина ж склала на ходу коломиїку і вивела:

На дубочку, на вершині,
Сидів дід у кожушині.
Враз дубок зломився,
Впав дідусь й забився.
Ото тобі так і треба,
Щоб не ліз ти вище неба.

— Могорич став, діду, могорич за пісню!

— Ху, най вас...

Сидячи на колінах, дівчата робили галамуци. Їх брали на руки і несли закладати стіни. Хлопці прибивали глину ділями, добре запліщуючи. Стіни росли все вище і вище.

На призьбі старої хати — Василева мати. Стара немало прожила на світі, але не пам'ятає, щоб безкоштовно чужі люди клопоталися про чиєсь щастя. А зараз клопочуться. І здається їй, що нема кращої рідні, як оті молоді чужі діти.

Вечоріло. Нова хата Вегерів була виліплена. Накрита білою черепицею, вона виразно виділялася з ряду хат під почорнілою соломою, наче кепкувала з них, щоб знімали перед нею свої старі шапки.

— Ворота! Ворота поламані, — спохватився Сагайдак. — Ану, друзі!

Поки дівчата вмивалися, хлопці полагодили ворота. Шумить, схилившись над ними, зелен явір.

Де взялася скрипка і бубон. Закружляли пари, наче на святі.

Стіл поставили посеред двору. Його одного мало. Поклали на козли дошки, застеливши рушниками.

Музики втихли. Василева мати частувала чесних робітників.

Матвій Якимович не поскупився на такий випадок припасти бочечку пінистого пива, натякаючи, що таким способом ще не одну хату будуватимуть.

Допізна веселилися. Вже, як розходились, ні-

би між іншим, Сагайдак поцікавився, що нового чути про Ксеню.

— Розкошує,— відповів Юрко. — Ще наплачеться.

— Тут і ми маху дали.

— Тому, що приїхали, коли вже до церкви вони поспішали,— насупився Юрко.— Прийде коза до воза...

— Ти не правий?

— Чому?

— Інколи, не інколи, а часто навіть нас цікавлять виробничі показники, а не душа людини. І ми багато втрачаєм, губимо. Що я знав, допустимо, про Ксеню?

— Може, і в цьому доля правди, але я гадаю, що кожна людина повинна сама тягнутися до чогось хорошого. Взяти б хоча Василя. Він не скотився в болото. А Ксеня сама винна.

— І ми винні! Я і ти персонально.

— Ну, так можна доказати, що на вербі груші ростуть,— ніяк не погоджувався Юрко.

— А що ти подумаєш, коли я тобі скажу, що для Ксені з обкому грамота прийшла?

— Дури?

— Точно.

— І давно?

— Того дня, як ми про стадіон говорили.

— А що ти подумаєш, коли я зізнаюсь, що того самого дня хотілось мені домовитись з тобою про те, щоб у звіті написати, ніби Ксеня механічно вибула з комсомолу до того, як вінчалася в церкві.

— Хитро! Словом, умити руки. Ми, мовляв,

не винні. Знов тебе показники цікавлять, а не сама людина. Чом же ти тоді не заікнувсь?

— Совісно стало.

— Совісно? Просто ми з тобою молоді старики. В душу людині боїмось глянути.

Тихо стало на подвір'ї. Біля явора гомонять Василь з Василюю, не відчуваючи утоми.

Ясен місяцю, не вечорися!

* * *

Зранку на Ксеню чекала коричньова продуктова сумка. Свекруха виймала з гаманця і відраховувала кілька десяток...

— Мамо, — сказала невістка, повернувшись з базару, — Станіславцю не робитиме в ресторані.

— Хвалити бога, — перехрестилась стара, сідаючи на стілець. — Хвалити господа, — мовила ще раз. Її маленька постать в рябенькому халаті застигла в дивному заціпенінні, наче після великої втоми. Маленькі висохлі руки — на колінах.

— Завдяки тобі він рішився, моя доню, — почала вона. — Я так просила його, але він був глухий, як стіна. Важко нам, правда, колись доводилось. Його батько учителював, викладав у молодших класах. Те й знав, що шукав з року в рік вакансій. Перед самим визволенням зовсім був без роботи. Прогнали його, бо чимсь не вгодив панам. Прийшов він, як тїнь хитається. Ледве до ліжка довела його. В хаті хліба черствого немає. Мусили квартирантів найняти. Станіславцю не слухався батька, зовсім від рук відбився.

Ксеня не перебивала свекруху. Їй не зрозуміло, чому Станіслав не любив батька. Нащо збрехав їй, що батько пригнічував його. Щоб викликати співчуття? Як це мерзотно!

Стара нічого не підозривала.

— Натерпілися ми. Після звільнення мужу зразу ж роботу дали. Поправився він. Добре стало... Коли війна. Усе рухнуло. Він і війну пережив, і опісля попрацював рік-півтора. Умираючи, все синові наказував: «Учися». Де там? Не послухався. Ой, і набралася з ним горя. Виряджаю у школу, а він на Бону з такими, як сам, вітрогонами. Яюсь мало пожежу в лісі не зробили. Закінчив насилу дев'ять класів. В армію пора. Гадаю собі: може, там розуму набереться. Прослужив три роки. Повернувся міцний, здоровило — не хлопець. «Що робитимеш?» питаюся. «Працюватиму», відказує. Що ж, іди працюй! Став приносити гроші. Багато грошей, крім зарплати. Мене то мороз по спині дере, то жар проймає. «Я чесно», заспокоює. А де працює, не зізнається. Від сусідів довідалась, що офіціантом. Гризла його. Потім кинула. Легкого хліба йому заманулося. Добре, доню, що ти йому трапилася. Як я рада, що наді мною сусіди не глузуватимуть. Хай іде на будь-яку роботу, лише б не в ресторані. Хіба там місце молодому хлопцеві?

— На бухгалтерські курси він, мамо.

Свекруха розцілувала невістку. Потьопала в свою кімнату і засвітила лампадку перед іконостасом. Син опам'ятався. В неї великий день!

А Ксенине серце в смутку. Чому Станіслав їй неправду сказав про свого батька? І в ресторані, мабуть, нечесно працює. На гроші ласий.

Зібралась в бібліотеку. Поклала в сумочку паспорт.

— Візьму книжки і назад,—попередила матір. Грошей на зошити не попросила. Своїх — ні копійки. Ліпше Станіславу скаже.

Міська бібліотека знаходилась на центральній вулиці, недалеко від дому.

Ксеню привітно зустріла дівчина-бібліотекарка в окулярах. Поки вона підбирала книжки, Ксеня з нею познайомилась, взнала, що її звать Олею. Розповіла їй, що готуватиметься в інститут. Для неї найважче написати письмову. Подякувала Олі за книги.

Вернулась, мати — на кухні.

Вмостившись на дивані, Ксеня розгорнула книжку. Граматичні правила не лізли в голову. Думала про те, що розказала свекруха, і знову запитувала себе, навіщо Станіслав її дурив?

Так, він крився перед нею. Мати права, що шукав легкого хліба. А зараз? Не знала і не догадувалась, чому він наважився покинути ресторан.

Кілька днів тому у них відбулись збори. Мова йшла про добровільний виїзд на новобудови Донбасу. Багато комсомольців подали заяви. Запрошували й Станіслава. Але ж він не комсомолец. І взагалі, яке їм діло? Тикають в очі — офіціант. Не подобається? Бухгалтером стане. Лазити і чепіти на стропилах можуть інші. Від цілини він відкараскався, а від шахт і подавно.

Так це було. Одначе Ксеня не знає. Вона здрімнула над книжкою і не почула дзвінка. Мати впустила Станіслава.

— А де?— здивувався він.

— З бібліотеки вернулась... Книжку читає...

— Коли я з роботи, мусить бути в мене під рукою.

Ксеня прокинулась і винувато метнулась на кухню.

* * *

Юхим вирішив провідати дочку. Він неждано приїхав попутним автобусом.

Була неділя. Ксеня з чистою совістю відправилась у бібліотеку, свекруха до церкви, а Станіслав у голярню.

Не достукавшись, Юхим заглянув у вікна і, пересвідчившись, що нікого нема, влаштувався на порозі. Першим повернувся Станіслав.

— Здоров, зятю, — піднявся Юхим.

— Добридень, тату. Що ж ви ні слова не написали, не сповістили.

— Ет, писати... Взяв і приїхав. З півгодини куняю.

Станіслав відімкнув двері й провів тестя.

— А Ксеня?

— Вчиться. Та ви сідайте. Будьте, як дома.

— Візьми клунок. Лукійка передала.

— Виголоднились? — викладав зять із клунка яйця, сир і масло.

— Не завадило б...

— Помийте руки, а я зготую.

Станіслав достав графинчик з горілкою. Смажив яечню. Вікно у кухні зачинене, і тому вона наповнилась димком.

— Ніби чадом тхне? — засвистів тестя носом.

— Прихилить двері і відчинить вікно, — ставив Станіслав на стіл яечню.

— Може б, сваню зачекати?

— Довго... Ми на скору руку.

Юхим нагнувся до підвіконня. Обмацував клямочки, але відчинити не міг.

— Тут так хитро, що я не вмію.

Станіслав не запросив тестя в їдальню. Вгощав на кухні. Випили.

... Ксеня не сподівалась, що хтось є дома, і своїм ключем відімкнула двері. З коридорчика вловила чийсь голоси. Її ніхто не зустрів. Мабуть, не почули. Цокнули чарки на кухні. Вона притаїлася за дверима.

— То як живете? — запитував наче батько.

Вона вже наважилась іти, але зупинилась.

— Ксеня до екзаменів готується, — почувла.

— А ти?

— Вчуся.

— Де?

— На бухгалтера.

— Добра робота. Я думаю собі, якби ви так влаштувалися, аби роботи менше, а грошей більше.

Станіслав засміявся.

— Тобі смішки. Може, я эле кажу. Їхав, приміром, я сюди. Квиток коштує щось з двадцять п'ять карбованців. Я дав всього десять.

— Без квитка їхали?

— Нащо він здався. Впхнув провідниці у руку десятку, аби ніхто не бачив. Вона ж мене не вижене. І їй кортить трішки заробити.

— Вибачте, тату, то мілка гра.

— Ну, най мілка. Курка по зернятку клює. Аби мені назад так вдалося.

— Інше мене тривожить. Намітив собі містечко.

— Яке?

— На одній базі.

— А візьмуть? Може, підмастити...

— Зроблено.

— Ти не скупись. Коли воно робота стоюща, можна сторицею згодом.

— Гадаю, можна.

— Дивись, щоб не попастися.

— Хіба я хлопчик.

— І я не хлопчик, але за самогон цілий рік просидів.

— Я хочу, тату, — почувла виразно Ксеня, — щоб ви мені допомагали.

— В такому ділі?

— Справа надто проста. Ми прийматимем картоплю і інші овочі. За кілограм я запишу центнер. Хай шукають потім на складі. Виручку — навпіл. Хіба я так просто оженився...

Ксеня затремтіла. Вона не вловила, що говорили далі. В дверях загарчав ключ. Надійшла свекруха.

— Ви? — вибіг з кухні Станіслав. — А у нас гість, Ксеню, батько приїхав.

Показався Юхим. Поцілувався із свахою, з дочкою.

— Чекали, чекали і рішили перекусити, — плямкав він.

— Чом ти на кухні приймаєш? — мати до Станіслава. — Прошу в їдальню.

— Ми вже, сваню... Давай, Станіславе, махнем на базар Цвяшків до чобіт треба.

— Пообідали б разом. Які новини, свате?

— Новини? Усе шкереберть летить. Від пам'ятника Вишневецьким, може, знаєте, й сліду не

лишилося. Стадіон такий вибудували, аж любо глянути. Ще, цукру люди заробили, що й не снилося. Живуть! Ну, ми пішли.

Ксеня не показувалась із своєї кімнати. Принесені книжки лежали на підвіконні.

На кухні сновигала свекруха. З крана булькотіла вода.

«Піти б куди», подумала Ксеня. Але куди? І чом наднесло її з церкви. Забарилася б... Він сказав, що недаром оженився..

Монотонно цокав будильник на туалетному столику: тик-так, тик-так... Довгі занавіски з причудливими візерунками закривали вікно. Ксені ввижалося, що це не занавіски легкі, як мильна піна, а колючий дріт.

Надійшли з базару. З кухні почулось батькове:

— Помиїв у вас, сваню. Кабанця б...

— Ніде хлівця поставити, — пояснював Станіслав.

— Шкода, що так даремно все пропадає. Кота б завели. У нас такий здоровенний, чорний. Зайців ловить. Вчора чую: пищить щось під коморою. Я туди, а він, холера, сидить на зайцеві й горло перегризає. Відібрав. Смаження добре вишло. А шкірку жаль. На животі чисто обірвав. Так і знати пазури. Не міг напхати соломою. Довелось розтягнути на дощечці.

— Привезли б нам його, — просила свекруха.

— Втече. Ксеню, де ти?

— Батько кличе! — гукнув Станіслав.

Їй не хотілося підніматися з дивана. Згадалось чомусь кинуте давним-давно котроюсь з дівчат з її ланки: «У них і кіт зайців ловить».

Мав що Юхим розказувати Лукійці.

— Йй-бо, добре живуть.

— Ти ж намагався розстроїти все, — допікала жінка.

— І добре робив. Може, тому, що я брався розстроїти, він лишив офіціанство. В люди вибивається. Бухгалтером бути — треба голову мати. Тисячі через його руки проскакують.

— Ая, — кивала Лукійка головою. — Ксеня помарніла?

— Чого б це? Як сир в маслі катається. Вдома то сюди, то туди. Хвилинки вільної нема... Сидить зараз цілими днями і до екзаменів готується. Книжечки читає. В неї своя кімната. Ось пойдеш і побачиш.

— Щодо дитини, не помітив?

— Єт, таке...

— Дурний, сваху б розпитав!

— Причепилася, Лукійко, як реп'ях до штанів. Воіна там така важна. Прийшла з церкви — пані та й годі. Як попадає.

— Я б розпитала.

— Тішся тим, що є. Ксені не потрібно більш в гноеві порпатися, як нам з тобою. Станіслав такий, що виведе її в люди. Як побалакав з ним, зразу від серця одлягло. Знає діло!

Хоч Юхим і розхвалював зятя, проте, як лише Лукійка щезла з хати, він майнув у ванькир. Непокіола думка: зять добрий, але гроші бережи! То такий, що може напасти серед ночі, і тоді доказуй.

Гроші лежали в скриньці під припічком. Юхим став на коліна, виколупав цеглину і вийняв скри-

ньку. Сидів на долівці, держачи її обома руками. Двері на защіпці. Хтось зачовгав у світлиці. Притулив гроші до грудей.

— Юхиме, чом зачинився? — спитала Лукійка.

— Дай мені спокій.

— Хочу молоко процідити.

— Ет, із своїм молоком. Вийди надвір.

— А... ти... — здогадалася вона.

Рахуючи гроші, він завжди випроводжав її з хати. Непевний час. Може увірватися хто-небудь. Лукійка вартувала. Мабуть, так треба.

Він розсівся біля столика. Щоб і через вікно ніхто не бачив.

Скринька залізна. Юхим роздобув її в місті. Вона дуже зручна. Зачиняється на маленьку колодочку. Ключика він носить завжди при собі, пришивши на шнурочку у внутрішній кишені піджака. Є ще один ключик, але він захований за божницю. Це на той випадок, коли перший загубиться.

Ключик випадав з Юхимових рук. Він квапив сам себе. В колодочці щось хруснуло. Вушко відскочило. Клацнули дверцята. Забачивши гроші, завагався: виймати їх чи ні. Доставав спершу по сотні. Папірці шелестіли в руках. Кожний з них мав свою історію, своє окреме життя, поки попав у цю скриньку, і Юхим міг про це докладно розповісти.

Он, припустимо, купюра, яка лежить у його долоні на самісінькому споді. Нелегко вона дісталася.

Літ кілька тому Юхим повіз продавати пуд пшениці, до самого Тернополя. Скрутно тоді з

хлібом було. Пшениця високо цінилася. Він ніс той пуд на плечах. В дорозі наморосив дощ, і зерно розбухло. Проте покупці не відступилися. Пуд переходив із рук у руки. Його важили на безмені. Куштували на зуб. Він загнув зовсім нечувану ціну і ошукав сам себе. Пшеницю купив вертлявий чоловічок, зарослий рижою бородою. Відрахував кілька сотень та ще й за мішечок накинув. Юхим заховав гроші, а кинувся до них — папірці з газет, прикриті зверху ста карбованцями. Не признався Лукійці про цю пригоду.

Не лише крупні, — й мілкі ховає він у скриньку. Їх небагато. Це — зароблені за чоботи, а також, що жінка втругувала. Вони посортовані по сотні, щоб при нагоді обміняти.

Юхим рахував свій скарб наслиненими пальцями. Він трусився над грішми, ніби хтось невидимий міг їх у нього видерти. Від напруження заболіли очі, але не змигнув й на мить, поки не перелічив тричі. Гроші лік люблять! Швидко зачинив скриньку, засунув під припічок і заклав цеглиною.

— Є всі, — встав на ноги, мацаючи ключик на грудях.

П'ятнадцять тисяч зібрав Юхим. То вже великі гроші. Але ніколи він так не турбувався за них, як зараз. Він же чув, що десь зять тестя зарівав, аби посісти його добро. Може, воно й брехня, але чим чорт не жартує.

Не спалося Юхимові цілісіньку ніч. Обдумував, куди заховати гроші, й не придумав нічого ліпшого, як віднести до ощадної каси. Там і проценти ростимуть, і ніхто не вкраде.

Розвиднялося, він уже тьопав на пошту. Розвідав, у яке віконце слід заглянути, але туди стояла черга.

Приймала гроші і виписувала сіренькі книжечки молоденька білява дівчина з короткими кісниками. Порахувавши гроші, вона з абсолютною зневагою (так відзначив Юхим) кидала їх у сейф. Хіба такій довіриш! З півтисячі, то ще можна здати, а п'ятнадцять тисяч вона й не полічить.

Однак, коли біля віконця стало пусто, Юхим зазирнув.

— Добридень, — вклонився.

— Добридень, — гризла безтурботно дівчина яблуко.

— Хочу гроші покласти на книжку, — розправляв вуси.

— Заповніть, — подала вона книжку і прибутковий ордер.

— Що ви? — жажнувся він. — Я не взяв з собою грошей. Я розпитатися...

— Розумію, — насмішкувато знизала плечима дівчина. — Ви не знаєте умов? Щорічно одержуватимете по два проценти.

— А коли перевести на гроші?

— З десяти тисяч двісті, а з п'ятнадцяти триста карбованців.

«Як вона здогадалася, що в мене п'ятнадцять тисяч? Не може бути, щоб навмання випалила», озирався навколо.

— Дякую, — відступив він убік.

«Якраз одинадцята година. В такий час треба завтра навідатись, — міркував собі. — Акурат людей не видно».

Наступного дня він з'явився із скринькою, замотаною в хустину.

Дівчина впізнала його і навіть привіталася першою.

Ретельно виводив кожну букву, оформляючи внесок. Розписався на двох прибуткових ордерах, заховавши одного, щоб не забути свій підпис, коли доведеться брати гроші про чорний день. Він знав, якщо тоді по-іншому розпишеться, то чого доброго за хазяїна не визнають.

Дівчина недбало запхнула Юхимові гроші в сейф і віддала книжку. Він уважно перечитав її. Йому сподобалося, що каса суворо дотримуватиметься таємниці його скарбу.

* * *

Широкий шлях не вмщав гомінкої різнобарвної юрби. Вона розтягнулася, скільки сягало око. На машинах, кіньми, а найбільше пішачка люди валили на базар. Під самою Кам'янкою — голці упасти ніде. А на базарній площі не протовпитися. Боки болять від натуги.

В цьому нестихаючому гомоні, в безперервному русі й тіскотні загубився Михась. Наче трісочка, кружляв і петляв він у людському морі. То закидало його на товкучку, де спритні барахольники торгували всякою всячиною з-під поли, то шпурляло назад, до м'ясних рядів або промтоварних рундуків. Лише вибравшись до підвід, хлопець зміг легше зітхнути.

Багаті восени бувають базари!

— В такій штовханні й рідної матері не

впізнаєш,— підібрав він під кашкет змокрілого чуба.

Проте не губив надії. Знову сновигав між рядами, заглядаючи стрічним у вічі. Михась був переконаний, що стріне Ксеню. Він уявляв собі, що вона одягнена, як у свято, в модному капелюшку, а не в хустині. Інколи йому здавалось, що Ксеня пройшла мимо і зникла в натовпі. Пробивався й собі, але зразу ж з'ясовувалось, що це була невідома жінка.

Завернуло сонце з обіду і швидко стало котитись додолу. І в міру того, як переставало воно тепліше гріти, Михась втрачав надію на зустріч з односельчанкою. Вибравшись з базарної площі, він ще довго вештався по місту. Нічого не купивши і не здивавшись з Ксенею, рушив додому. Був голодним і втомленим, тому йшов не шляхом, а бічними дорогами.

Ні батько, ні мати не знали, що Михась подався у місто.

«Може, й краще, що я не стрів Ксені, — міркував він собі. — Ну, щоб сказав їй? Чого доброго вона могла б й не признати».

Як лише Михась починав думати про Ксеню, в його душі починали боротися сумніви. Йому хотілося виправдати її. Він помічав, що Матвій Якимович став жалкувати за ланковою. І не лише він, а й Сагайдак. Юрко розказував. Кого ж тут винуватити?

Вузька стежина запетлялась між горами і пагорбками. Осінь позолотила мовчазні гаї, і вони принишкли в зажурі.

Михась не поспішав. На думку прийшла суперечка між Сагайдаком і Юрком.

«Гм... Молоді старики... Батьки винні! Юркові хочеться так говорити, щоб вигородити себе. А хіба він, хіба Сагайдак — не молоді старики? Молодець Сагайдак, що сам зізнався. І Юхим, і Лукійка — теж молоді старики, але вже в іншому розумінні. Їм важко збагнути, що зараз не ті часи. Та хіба винні вони, що так життя навчило».

На горах — мовчазні гаї у зажурі.

* * *

Станіслав встав вранці, а Ксеня не спала. Вдавала, що спить. Зовсім недавно вона підіймалася разом з ним, хоч і не готувала для нього сніданку, бо він говорив, що вона не вміє варити так какао, як мати.

Позавчора Ксеня відмітила про себе, що у Станіслава бридка червона шия. Відвернулась, коли він пов'язував галстук. Сьогодні для неї просто нестерпні ті недовгі хвилини, поки Станіслав одягався. А коли пішов снідати, насунула ковдру на голову, щоб не чути його чавкання. Знала, що він, затиснувши у руці портфеля, неодмінно загляне в спальню попрощатися, і заплющила очі.

— Дрімаєш, моя русалонько? — нагнувся він над ліжком.

Мляво розплющила одне око.

— Ідеш?

Він квапливо поцілував її, обіцяв не затримуватися.

Його кроки, тверді й чіткі, замовкали за дверима. Тоді вона зривала із своїх грудей ковдру,

витирала рукавом нічної сорочки губи від поцілунку. Поклавши його подушку під свою, закидала руки за голову і втуплювала очі на стелю.

Її дратували Станіславові поцілунки, вогкі й колодні. Він відпустив вузькі вусики, ніби нарочито для того, щоб виводити її з терпіння.

Свекруха досипала. Ксені ж не до сну. Надоїливо стукотів годинник. Повертала його циферблатом до стіни.

Випроставшись, валялась у ліжку, коротаючи час. Уже з місяць, як востаннє була в бібліотеці. Набрала книг, однак й не розгортала їх. Марно колись втішалася, що готуватиметься до вступних екзаменів. Прохала Станіслава знайти їй роботу. Окрім секретарки в свого начальства і курсів модисток нічим більше її не порадував. Він обачливий. У них скоро знайдеться син, а чи дочка. Ксеня слухає, як щось тепле й дороге ворухиться під її серцем... Дитина заважатиме вчитися. Та й це не пізно зробити через рік. Так говорив Станіслав. На курси модисток вона йти не згодна. А секретаркою і подавно.

Станіславу добре доказувати, що теплішого місця не знайти, що в приймальні, буде час і до екзаменів готуватися. Лиш солов'я байками годують.

Перебираючи у своїй ще напівсонній пам'яті то те, то се, Ксеня ліниво водить очима по кімнаті, докоряє собі, що забуває підливати квіти на підвіконні, і вони в'януть, що необхідно віднести книги в бібліотеку і... засинає.

Її будить свекруха, яка шльопає на кухні. Ксеня зривається, накидає наопашки халата. Мчить вмитися холодною водою, освіжитися.

У кухні на стільці на неї чекає коричньова продуктова сумка.

Ксеня збирається на базар. Як і раніше, свекруха відраховує їй кілька десятків, повторює кілька разів, що купити. Наставляє невістку, а вона слухає не уважно. Розгублена. Відправляє за покупками без найменшого задоволення. Не торгується, старається аби швидше. Повернеться — з кімнати її не виманеш. Свекруха бачить, що Ксеня пригнічена, що їй чогось бракує, але мовчить. Може, перед родами... Працювати б їй! Людина без праці, пташка без крил...

Станіслав закінчив курси і влаштувався, як і надіявся, касиром на овочевій базі. Робота не грошова, але вигідна тим, що згодом є шанс перестрибнути на більш солідну посаду. Ксеня цим не переймається. Її непокоїть, що через годину-дві Станіслав з'явиться на обід. А так не хочеться бачити червону шию, вузькі вусики, блискучі, мов шойно пофарбовані масляною фарбою, очі... Як тільки вона могла повірити цим очам? Не любов, чиста, благородна, привела його до неї. Він сам натякнув батькові. Від згадки — Ксеня у розпуці, ладна йти світ за очі. Заспокоївшись, починає дорікати сама собі. Може, Станіслав ні в чому не винний? Шукає виправдання для нього і не знаходить.

Деренчить дзвінок.

Вона мусить відчиняти двері. Станіслав лізе цілуватися, але Ксеня спритно ухиляється, бо впевнена, що він забавляється, що це ради звички.

— Занемогла? — кидає він на ходу.

— Нудить.

За обідом свекруха докоряє синові, що він байдужий до дружини.

Вона в такому стані, що слід було б вирядити на курорт.

— Мало грошей, — заявляє він. — Доведеться потерпіти, моя русалонько. Нині йдемо у гостину.

— Куди? — вирвалось у Ксені.

— Сам директор запрошує. На іменини.

— Не мала б роботи.

— Ні, ти мусиш. Ради мене, чуєш? Буде солідна компанія. Від цього залежить: бути тобі секретаркою чи ні.

— Розвієшся, — вмовляє свекруха.

— Він дуже просив, щоб ти була, — каже Станіслав.

— Звідкіля йому мене знати?

— Бачив якось нас у кіно. Ти йому сподобалася, — фамільярничає він.

— Дурниці. Не пам'ятаю, коли ми в кіно були. Так часто ходимо.

— Йди, доню! — знову свекруха.

Якби не вона, Ксеня залишилася б дома. А то погодилась. Збігала до манікюрші. Випрасувала зелене плаття, коси виклала короною.

— Далеко воно живе, твоє начальство, — пхикнула.

— Іменини святкуватимем в ресторані, — відповів Станіслав. — Я тебе попрошу, візьми оцей пакуночок. Піднесеш імениннику. Не забудь лише сказати: «Вам, дорогий Петре Степановичу, від молодого подружжя». Це повинно зробити враження!

— Ніби ти сам не можеш.

— Жінка — зовсім інша річ. Як ти не розумієш? — заїдало його.

— Нащо мені перед якимсь Петром Степановичем плазувати. Гидко!

— Для мене... ти повинна, моя рибонько.

Станіслав нервував, а Ксеня забавлялась.

— Сам за себе постій.

— Що занадто, те не здорово. Ти моя жінка кінець кінцем. І потім у нас буде дитина! Ти про роботу мусиш подумати, — шалів Станіслав.

Вона прийняла пакуночок.

— Не помились, його Петром Степановичем звать. Я купив йому коштовний письмовий прилад. Чудесну ручку. І на приладі, і на ручці золотом виведено, від кого подарунок. Хай буде свідченням довголіття на директорськiм посту. Розумно?

— Про мене, Семене.

В ресторані дзвякав й гупотів джаз. Дзенькотіли мідні тарілки на барабані, як розбите скло.

Станіслав, ведучи жінку, гордовито ступав між столиками.

— Вітаємо, — розкланювались офіціанти.

Вони мовчки пробирались далі. Станіслав наче не впізнавав своїх колишніх товаришів.

Ксеню вразила низька стеля ресторану, великі яскраві люстри.

Товариство Петра Степановича уже чекало на них, розмістившись за двома столами.

Станіслав шаркав ногами, знайомлячи з усіма своєю дружину.

Вона вперше у такій гостині. Перед тим, як поздороватися з гостями, зняла чорну сітчасту

рукавичку. Цю необережність зразу ж помітили. Дами кисло усміхались перешіптуючись:

— Мужичка. До столу не сіла, а рукавички знімає.

Ксеня не вловила цих слів. Зате Станіслав пав від гніву. Наказував їй всю дорогу, а таки викинула коника.

Петро Степанович — приземкуватий, уже в літах. Обличчя блискуче і кругле, наче коло місяця. Рідке волосся взялось сивиною. Зачесане назад, воно прикриває лисину.

На подарунок він зиркнув недбало, міряючи Ксеню водянистим поглядом з ніг до голови. Вона зашарілась і відступила вбік. Станіслав щільно стиснув її за лікоть. Не брикайся, мовляв. Вони чи не наймолодші в компанії.

Щупленький жвавий чоловічок, комірник, як узнала пізніше Ксеня, певно, третій не раз у житті, сипав анекдотами. Хоч він ніколи не був на Кавказі, але майстерно володів грузинським акцентом. Кожну його витівку дами стрічали плесканням у долоні.

— Великий начальник, як висока гора. Її не зрушиш, через нього не перескочиш,— невгавав комірник.

Офіціант відкорковував пляшки.

— Обережніш,— повчав його Станіслав.

— Вам не подобається?! Ще недавно ви були переконані, що офіціантська робота — це люкс.

Станіслав промовчав.

— Дами, прошу підняти бокали! — піднявся комірник.

— Товариство! — вигукнув Станіслав. Він готувався виголосити тост. Але його випередили.

Не залишалось нічого іншого, як крикнути:

— За довголіття нашого Петра Степановича!
Іскрилось вино.

За Ксенею угодували чоловіки, яких вона бачила вперше.

Тости виголошувались один за одним.

Станіслав заповзято пив приказуючи:

— Хто що, а ми з Петром Степановичем білу, з червоним перцем.

— Кому печериці, а кому молодиці,— встрявав хтось.

Дружина Петра Степановича Гелена, повнолиця, волосся куделею на голові, також пила горілку.

Згодом усі курили. Одна Ксеня не взяла цигарки.

— Не церемоньтеся, — вгощав її сам Петро Степанович.— Ось і сірнички

— Спробуй,— заохочував Станіслав.

Її змусили запалити. Від вина і від їдкого диму в голові зашуміло.

— Музика, чардаш!

— Румбу!

— Хто замовляв румбу? — кланявся циган-скрипач.

— Я замовляв,— протискувався із-за столу Петро Степанович.

Пари закружились в шаленому, неприродному танці.

Гелена, скопивши чоловіка за обидві руки, ви-каблучувалась на всі боки. Вона висока, він низький. Її широке легке плаття розвівалося віялом, мало не накриваючи Петра Степановича.

— Браво!—раділо товариство.

Ксеня заплющила на мить очі.

— Ти!— шарпнув її Станіслав.— Оглухла чи що?—шипів він.—Петро Степанович просить до танцю.

* * *

Сизий димок. Не гіркий, солодкий і приемний, стелиться він долиною, осідає на стернях. Там пастухи печуть картоплю. Хто хоч раз у житті вдихнув пахощі польового багаття, той їх вже не забуде. В них є щось дивне і неповторне. Сухе бадилля палахкотить на сирій землі. Чи не тому такий п'янкий сизий димок, що восени земля віддає і вогню свої щедроті?

На долині — пастухи, а на узгір'ї копають буряки. Копають всім селом, щоб встигнути до дощів, інакше не впораються. Кажуть, хлюпни восени ложку дощу, і ногу з болота не витягнеш. У минулому році не встигли були довести до ладу, так буряки скувало морозом і снігом прикидало.

Запопадлива Василина не давала дівчатам спочину. Вона вправно орудувала лопатою, викидаючи буряк за буряком, а який не піддавався, витягувала його руками. Василина нерідко випереджала подруг. Тоді хлопці глузували з дівчат, і вони підтягувались.

Юхим з Лукійкою теж вийшли до буряків. Як-не-як, але на буряках добрий заробіток. Юхим підрахував, що Василина заробить з метр цукру, а грошей? Пся крев, то тобі не за Польщі, що одну грудочку били на чотири частинки і випивали чотири склянки липового чаю вприкусочку. Тепер солодкий чай та ще й з со-

лодкими коржиками! Так роздумував Юхим і нарікав у душі, що не послав жінку раніше до буряків. І він випив би солодкого чаю з коржиками.

Дівчата викидали буряки. Хлопці зносили їх на купи, до яких підїжджали машини і забирали з поля.

Поряд з купами буряків височіли купи гички. Василь Вегерів час від часу сідав на гичку, щоб перекурити. Кілька днів тому йому придавило ногу. Хлопець підбирав буряки у Василя, і вона, кожного разу піддаючи йому рядно на плечі, шепотіла:

— Васильку, йшов би додому.

Але Василь, донісши і висипавши буряки на купу, повертався назад, накульгуючи.

Ні від подруг, ні від насмішників-хлопців Василя не могла заховати своїх мрійливо-закоханих очей, коли дивилась на Василя.

— Васильку,— кепкував Юрко,— а гляди, щоб вона тебе не наврочила!

Василь витягував, як гусак, свою довгу шию і відповідав:

— Мене, а не тебе голова болітиме.

Після такої відповіді Юрко не наважився чіпати Василя, зате він став збиткуватися над Василюю.

— І не жаль тобі його, що ти такі рядна завдаєш? Прогнала б додому.

— Вона замучить його, — пускали хлопці шпильки.

— Він не слухає мене,— зізналась дівчина.

— Ая, не слухає. Ти б його теплим словом, а коли не допомагає, силою б змусила.

— Чого ви до мене присікались?

— Ніби сама не знає.

— Василю, — кивнула дівчина гнівно бровами. — Ішов би ти до когось іншого буряки підбирати!

— От так його!

І Василь пошкандибав. Аж у другий кінець. Юрко скористувався моментом і метнувсь підбирати Васишині буряки. Його не спинило те, що навколо захихикали:

— Вижив-таки.

Дівчина рвучко завдавала йому ношу на плечі. Він пробував заговорити з нею, але вона ніби не чула його. Беручи буряка з-під її городника, Юрко стріляв на дівчину своїми голубими очима. Але й тоді, коли йому вдавалося перехопити її погляд, він переконувався, що вона його не помічає, що вона бачить перед собою когось іншого, хоч він і не стоїть перед нею. Від цього Юркові робилось моторошно. Тоді він опускав очі. Прислужував Васишині, розгрібаючи руками землю навколо буряка, коли вона щойно заганяла під нього городник.

— Гляди, бо пальці відітну.

А йому хотілось сказати їй щось ласкаве.

Скоро вона зовсім перестала його помічати і все частіше зиркала через плече на другий кінець поля.

На буряках працювали і ввечері: копачам світили місяць і зорі.

У надвечір'ї в долині яскраво жевріло покинуте пастухами багаття.

Василь зібрався додому — розболілась нога. Він закульгав до шляху.

— Дівчата, мені теж треба додому. Корову видоїти,— спохопилася Василина й уперше так рано поспішила з поля. І дивно, ніхто не посмів з неї покепкувати.

Вже у видолинку вона наздогнала Василя. Спустились до Ікви і попрямували берегом. Василина заговорювала то про одно, то про інше. Лише тоді, коли вона згадала про кукурудзу, яку довелось скосити, Василь буркнув:

— Жаль, змарнували.

Дійшли до гайку. На узліссі — одинока липа.

— Дуже болить нога? — спитала дівчина.

— Так, пусте.

— А може, б, перепочив? — Не запитуючи, згоден він чи ні, Василина завернула на узлісся і, поки хлопець накульгував за нею, уже сиділа під старою липою.

Річка дихала легеньким туманом. Десь гули автомашини. Місяць ще не зійшов: земля спочивала під зорями.

— Чуєш,— мовила Василина,— гори наче розступилися, і плескіт річки лине здаля.

— Бо вечір.

— Ми говорим, і нас чути здаля?

— Кому цікаво?

— На полі кепкували... Мені байдуже. Гайок, річка, най слухають.

— Най слухають.

— Але ввечері все спить. Глянь, небосхил прихилився, мовби накрив землю.

— Дивачка. Земля ніколи не спить.

— Правда? Це тому, що вона годує нас усіх. А ти б міг покинути землю, як...

— Як хто?

— Так, як Ксеня.

Василь заперечливо хитнув головою. Вона боязко притулилася до його плеча. Він відчув теплоту її тугого тіла. Не відсахнувся, відразу став на ноги і мовчки попростував до шляху.

Василина не побігла наздоганяти його. Мов підскочила, підвелась вона з землі.

Роз'єднались, відокремились дві постаті — одна квапливо наближалася до села, а друга завернула у поле.

В долині гаснуло вогнище.

* * *

Захмарене небо, невмиване. Мжичка. Січе дощ, цідиться, мов крізь сито. Гори оповились туманом. Їх не видно. Смерічки хиляться долу і роняють краплини. Голі берізки тріпочуть в нестямі, наче замерзли. Дощ і дощ. Простір звужений. Над землею ковтає сльози сум.

Ксеня — промокла чайка-неутішниця — скаче по тротуару, тулиться до будинків, ховається від мжички. Вона квапиться з роботи. Пасмо кіс впало на лоб. Дощ лупотить все дужче і дужче. Він зігнав людей з вулиці, і вони товпляться під стінами. Зупинилась й собі, щоб перечекати зливу. Йї уступили місце під самим піддашшям. Передихнула. Поправила коси, крадькома заглянувши у вікно. Враз відсахнулася і помчала під дощем додому.

— Сухої нитки на тобі немає, — піклувалася свекруха, виніши на кухню халата. — Переодягайся, доню. Я молоко підігрію.

— Дякую, мамо.

— Перечекала б. Зараз ніби вщухло. Зовсім не глядиш себе. Так і до простуди недовго. Станіславцьо ще не прийшов. Пересиджує десь.

— Пересиджує,— вихопилось, як біль і образа, Ксенине. Вона загорнулась у халат і майнула в свою кімнату.

Мати стояла приголомшена. Нерішуче, мов винна перед невісткою, тихо відхилила двері.

— Він зобидив, тебе?

Ніби не чула.

— Скажи, доню. Легше буде.

— В ресторані він, мамо,— і закрила руками обличчя.

Надворі — каламутне небо. Сльота. В хаті — безпорадність і темінь.

— Дитино,— хлипає свекруха.

— Я вже не плачу, мамо.

Вони сидять навпроти одна одної. Стара жінка, виснажена, помарніла, і молода молодиця, напружена, насторожена.

— Мамо, не піду я більше на роботу!— різко і відчайдушно.

— Недобре тобі...

— Ох, як недобре. Тижня немає, як стала секретаркою, а здається, що все на світі втрагилася: і честь, і гідність... Якби ви знали, мамо!..

Свекруха важко зітхнула.

Ксеня уривчасто, скупо оповідає, що Петро Степанович не дає їй проходу: залицяється на кожному кроці. Що не день, напосідає, цілуватися лізе.

— А Станіслав?

— Прикидаюся, каже...

Після іменин Ксеня ще виправдувала його, а зараз не могла.

Уже й вечір засвітив у місті жовті вогні ліхтарів.

А жінки у п'їтмї.

«Де я? Сон чи не сон, про що розказала матері?— думає Ксеня.— Якби сон».

За вечором крадеться ніч.

Станіслав прийшов напідпитку, веселий.

— Знов допікали, що у мене жінка, як дика коза,— похитується.

— Не муч мене.

— Хі!

— Сину, здурів чи що?— підступила мати.

— Ти... мене вчити! Марш у запічок!

— Доню, підем.

— Не тягни її. Я мушу поговорити з нею,—

Станіслав пхнув матір у плечі.

— Нащо знущаєшся?— кинула Ксеня.

— Не пащекуй!

— Для зиску мене посватав. Але я не буду...

— Годую, зодягаю, і така подяка!— обірвав її

Станіслав.— Для зиску?

— Думаєш не чула, як з батьком домовлявся? А Петро Степанович.

— Що? Не з'їсть він тебе.

— На роботу я не піду. Так і передай.

— Замовчи... Хто буде носити йому мої папери на підпис? Хто? Викинь з голови,— лютував п'яний.

— Ти у всьому гроші вбачаєш.

— Зачавлю!

Станіслав крутнувсь і здавив Ксеню цупкими руками.

— Пусти.

— Викинь з голови, я кажу!— трусив, як грушею.— Примхи свої показуєш! Робота їй не подобається. В декрет підеш—гроші будуть. З моїх рук все одно не вискочиш. Кому ти потрібна з дитиною?

— Пусти!—шарпнулася вона, схопившись рукою за серце.

Насувалась темна ніч.

Прокинулася Ксеня зранку. Свекруха нахилалась над нею і мов застигла. Позирнула невістка на матір і уткнула голову в подушку.

— Доню, не треба,— благала стара.

Від лікаря невістка відмовилась. Піднялась з ліжка і, не доторкнувшись до їжі, стала одягати пальто.

— Зберіть, мамо, книжки,— попросила.

— В бібліотеку, Ксеню?

— Ага, мамо.

Білява Оля крізь окуляри зразу ж помітила її.

— Давно ви не приходили,— сказала.— Видно, старанно готуетесь до екзаменів?

— Часу не вистачає.

— Ви і граматику принесли. А казали, що довго держатимете. Я вчора новим числом записала на вас. Можете взяти: у нас багато примірників. Чи вивчили вже?

— Вивчила,— стримано відповіла Ксеня, прощаючись.

Оля не встигла прийняти з її рук книги, як вона щезла з бібліотеки.

Свекруха сиділа на стільці, похитуючись. Вона чекала і не чекала невістку. Коли Ксеня повер-

нула, кинулась їй назустріч, посадила за стіл, клопоталась сніданком.

— Не хочу я їсти, мамо.

— Закропи хоч душу.

— Буду збиратися.

Свекруха не перечила, не питала: «Куди?»

— Важко тобі з ним. Іди, доню. Хай краще я одна плачу.

* * *

Безмежнеє поле.

Пізня, глибока осінь. Не осінь, власне, а зима. Кінець грудня, але снігу немає. Зима, гола й холодна, стугонить пронизливими вітрами над помарнілою землею. Небо заснували густі хмари, закутавши червоне сонце.

Земля, грузька й липка від нескінченних дощів, прагне морозу і білої пухнатої ковдри, щоб заснути.

Тополя на горбі, навпроти Марчукового хутора, гнеться додолу, як беззахисна жінка-удовиця. Шумить вона, сухе гілля ламаючи.

Пустують безмежні поля.

Закутана у вовняну хустину, Ксеня крадеться до хутора. Ледве волочить ноги. Лице виснажене. Вона смутно розуміє, чому йде додому і чи справді кинула те, до чого недавно сама рвалася. Яка крапля переповнила чашу? А краплі й не було. Була нудьга, як сльотлива осіння ніч, туга, мов жадоба весни, повільне згасання, неначе в чаду, і проблиск розуміння, що її посватано для зиску.

Він, Станіслав, напевно, вже протверезився і лає матір, яка не встерегла її. Вона присягала

йому на вірність... Але вузькі вусики, червона шия, холодні поцілунки. Зухвалі руки, що сіпали... і слова свекрухи: «Прощай, доню, іди».

Згадки розбивали сумніви, додавали сили й поганяли, штовхаючи в спину: «Швидше». Підкорялася, жадібно ковтаючи повітря, гнала, ніби за нею мчала погоня, щоб завернути назад.

Хутір. Маячать смереки, як зелені шоломи. Певно, їм байдуже, що зараз гола зима. Вони непохитні в своїй гордовитості і одноманітності.

Брама наглухо зачинена. Ксеня звернула у сад і виглянула з-за причілка.

Батько перебирав картоплю, дрібну кидав у відро і ставив на вагу.

Лиско видав Ксеню. Юхим ляснув руками об поли.

— Ти?— жахаючись.— В модних туфлях? А я збирався картоплю везти. Зле... щось зле?

Ксеня хитнулась, подалась до загати.

— Чого прийшла?

— Н-не го-оніть...

— Покинула?

— Покинула.

— Що?— схопився батько за голову. Обличчя витягнулось, ніс загострився.

— І не вернешся? Н-ну?

— Тату.

— Лукійко! Де ти?

З-за одвірка — злякані очі матері.

— Глянь. Вона вернулася. Покинула... В модних туфлях... ха-ха,— глумився він. І вже крізь зуби:— Пташечка.

— Ксеню!— відчула горе Лукійка.

Юхим затупцював.

— Ганьба! Який сором!— хруснули пальці в кулаках.

— Доню! Ти замерзла, трусишся уся, — лагідно мовила мати.

... Сіро в хаті. Загата заслонила вікна до половини. Крізь них смутно крадеться день.

Ксеня наче чужа. Тремтить підборіддя.

— Бив?— гупає батько чобітьми.

— Не займай,— боронить мати.

— Я його в суд! У тюрмі згною, якщо палець осмілився підняти. Не до пари йому, котячій морді. При свідках розпинався...

Човгають підосви об долівку.

— Як жити гадаєш?

Мовчання.

Смутно крізь вікна цідиться день. Морок.

— Лягай спочинь,— благає мати.

Ксеня наблизилась до ліжка.

— Зіллям напою тебе,— вкривала дочку.

Ниють ноги. Приємне тепло огорнуло тіло. Батько не кричить. За вікном сипляться сніжинки.

Лукійці боляче розпитувати дочку. Хоче втішити її.

— Овечка привела двійню, — сповіщає вона, подаючи теплий рум'янок.

— Лукійко, чи не бачиш, який сніг трусить?— лементував Юхим.— Картопля гине.

— Зараз.

Ксеня одна. Думки переплутались. Стукотить у скронях... Трусить сніг... Станіслав не залишить її. Він впертий, як віл. Він приїде. Може, вже виїхав? Спускає ноги з ліжка. Стіл, довга лава, скриня... Знайоме все, але таке чуже й да-

леке. Її портрет в рамці. Той, що був у газеті. Зірвати б і викинути. Сп'ялась на лаву. Рамка хитнулась. З-за неї вислизнуло щось легеньке і впало на долівку. Впустила портрет. Жахнулася, мов зробила страшне, непоправне.

Дістала з-під лави щось загорнуте в білий листок паперу. Там — червоний комсомольський квиток.

Гортала відсирілу книжечку... Вибула механічно. Записуючись в бібліотеку, хитко вивела — б/п.

Ридала на ліжку, накрившись з головою. І здавалось, що ридає ліжко, ворушачись. Душили сльози. Гарячі й дрібні, вони котились по обличчю.

Це все що лишилось у неї, відколи переступила поріг молодості.

Надворі хуга.

— Не до пари! — ловила сердите батькове.

— Не тривож ти її, — материне.

Вони возилися у сінях з картоплею.

В Ксениній уяві — весняний день, повен сонця і світла. В низенькому, одноповерховому будиночку, який приліпився біля парку, що дрімає в зеленому шумі, їй вручають комсомольський квиток. Стіл, накритий червоним кумачем. Навстіж розчинене вікно. Бризкає сонячне проміння, і пахне весною.

Ксеню проймав дроз. Не піднялась до вечері. Старі їли самі, хукаючи на картоплю в мундирах. Лампа блимала кінцем гнотика, сіючи жовте світло.

Юхим поліз спати на піч. Лукійка легла під грубу.

Заметіль уляглась опівночі. Вийшов місяць, і стало видно, як вдень.

Ксеня вдивлялась кудись далеко, за вікно. Добре так в цілковитій тиші ночі. Мати не плаче, батько не погрожує. Якби заснути, заснути і прокинутись в іншому місці, щоб вона нікого не знала і її ніхто не знав, щоб там почати нове життя, свою другу молодість. Інакше не треба спати. Або заснути і не прокинутись.

Погляд блукає за вікном, наче шукає там щось загублене, шукає і не знаходить.

— Що робити?

В хаті біло і тихо.

«Він приїде», вривається у свідомість. Ксеня тамує подих, вслухаючись, чи не чути його кроків. Ах, зараз ніч.

«Чого ти баришся? — нашіптує хтось на вухо.— Не чекай ранку. Ранок — початок дня. Але яким він буде для тебе?»

Сил нема слухати. Однак, що робити?

Нишком встає. Одягається сяк-так. Не розбудити б старих! Примарою виповзає з хати. Лиско погнався навперейми. Тупнула на нього.

Грузла у сипучому снігу. Минула тополю.

На краю села — колгоспний тік. Ще недавно тут гула молотарка. Стоять скирти соломи. Чому вона прийшла сюди? Що погнало її?

Мороз проймає наскрізь. Але їй не холодно. Стояла, як укопана.

Але, що ж робити?

Ранок... Він кволо продирав заспані очі. Червоний край неба на сході — ці зморщені повіки ранку — розплющувались.

— Треба іти,— шепотіла, лякаючись цих слів.

— Куди? Куди завгодно. Він приїде? Нехай. Нехай шукають, кричать, лютують... Вона не повернеться.

Ранок... скоро ранок.

Рушила, бреде в снігу. Зимовий світанок, ніби викупаний у молоці, прокидається після міцного сну. Ні вітру, ні сонця. Синє небо і синій сніг. Червоно на сході. Буде сонце!

Ксеня грузне в снігу, йде селом.

«Батько з матір'ю, мабуть, прокинулись... Може б, вернутися?» Озирнулась. Наче хтось наздоганяє її. Ні, це кравець Євсей вирушив з машинкою за плечима у свою нову мандрівку.

Прямувала далі.

«Може б, справді, повернутися? В неї буде від Станіслава син, а чи дочка, яка зв'яже навечно».

Ксеня гостро відчула, як її кольнуло під серцем.

«Це ж моя і його кров,—спливало в пам'яті.— Але чи зв'язуватиме... навечно?..»

Євсей гукнув, але не зупинилась: завершила у вуличку, аби не чути його голосу. Ішла від кравця, від усього, що могло завернути її назад.

Похилена хата. Верба в білім інеї, як у казковому цвіті. Не хитнеться, не заскрипить, мовби й вона думає над нерозгаданим питанням: «А чи буде зв'язувати?»

Ксеня ступила на поріг. У Васишиній хаті світився вогник.

Харчук Борис Никитич

С распуття. Повесть.

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

Редактор *О. С. Дяченко*

Художник *А. М. Дев'янін*

Художній редактор *К. І. Золотарьова*

Технічний редактор *Н. М. Вайнцикер*

Коректор *С. А. Тікліна*

Здано на виробництво 21/IV 1958 р. Підписано до друку 10/VI 1958 р.
Формат 70×92/32. 35/8 фіз.-друк. арк., 4,24 ум.-друк. арк., 4,13 обл.-
в.д. арк. БФ 11361. Тираж 30000. Зам. 58. Ціна в оправі 2 крб.

Радянський письменник, Київ, Червоноармійська, 6

Книжкова фабрика Головного відділу Міністерства культури УРСР,
Одеса, Купальний зав., 5